

Єврейська громада¹⁵⁷

Про єврейську громаду, яка проживала у довоєнному Верхньому Висоцькому, відомо небагато. Перші євреї могли оселитися тут ще в середині XIX століття.

Єврейська громада Верхнього Висоцького була нечисленною. За словами свідка (Степан Ц.), якого опитав Яхад, у селі проживало близько восьми єврейських сімей, а більшість населення складала українці та поляки. Велика єврейська громада, де були цвинтар і синагога, жила в сусідньому місті Турка, розташованому за 30 км (18 миль) на північ. Більшість євреїв Верхнього Висоцька жили за рахунок дрібної торгівлі. Пекли також хліб, який продавали місцевому населенню. У євреїв був маленький будинок, не зовсім молитовний будинок, але там молилися щосуботи та на великі свята.

Верхнє Висоцьке було окуповане німецькими військами в червні 1941 р. Перед окупацією села був організований погром єврейського населення. За словами очевидця, погром організували деякі мирні мешканці села. Євреїв розстрілювали на краю ями, одного за іншим, у спину. Поки велися розстріли, інші чоловіки в цивільному приводили до місця євреїв, серед яких були жінки, чоловіки та діти. Поодинокі розстріли євреїв велися не лише біля берега річки. За словами того ж свідка, він бачив два тіла єврейських підлітків приблизно 16 років, яких застрелили на дорозі. Тіла відвезли на підводі в невідомому напрямку. Сьогодні на місці розстрілу немає жодного меморіалу.

Степан Ц., 1924 р.н.: «Бувало так: єврей копає могилу, а потім стане біля неї, його вб'ють і він у ту могилу впаде. Євреї засипали цю могилу землею, а потім викопали іншу могилу».

¹⁵⁷ URL: <http://yahadmap.org/en/#village/verkhnie-vysotske-lviv-ukraine.1997>

Іван, 1932 р.н.: «Коли прийшли німці, всі євреї повинні були прописатися. Потім одного дня вони зникли. Ніхто не знав, що з ними сталося».

Місце розстрілу, де влітку 1941 року було вбито близько 18 євреїв.

Вибранівка, 1926 р. Перед будівлею вокзалу: Зофія та Євстахій Туржанські з дітьми Яніною та Чеславом та гувернантка-француженка.¹⁵⁹

Перші письмові згадки про Вибранівку походять з 1631 року, коли вона згадувалась вже як містечко. В 1648 році в ньому мали володіння Скотніцькі, Каліцинські, Маліцькі, Карчевські, Камінські та інші.

За часів Австрійської імперії містечко отримало статус села. У XVIII—XIX ст. було в посіданні Лосів та Фредрів.

В давньому містечку був замок. 1760 року власник міста Лось надав місцевому парохові привілей на користування лісом та млином. Церква стояла біля панського двору, мабуть на місці колишнього замку.¹⁶⁰

Король Михайло Вишневецький на прохання саноцького підчашого Якуба Каліцинського та його дружини Софії Скотніцької визначив для Вибранівки дату проведення ярмарку. Ярмарки мали збільшувати прибутки власників Вибранівки.

¹⁵⁸ G. Zamoyski Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym. Tom XXV. Narajów, Sokołówka i Wybranówka. – Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” z siedzibą w Instytucie Historii UJ, Kraków, 2019. s. 49-69. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/263260/zamoyski_na_styku_kultur_i_narodow_t_25_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y; URL: <http://www.miasta-galicji.pl/publikacje>

¹⁵⁹ URL: https://www.foto.karta.org.pl/naszezbiory/kolekcje/ok_0999_kaminski_tomasz,24845,zdjecie.html

¹⁶⁰ Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII — XVIII ст. (Каталог-інформатор). Товариство прихильників фортець та палаців. Карпатська фундація. – Львів, 2008. – С. 57.

У 1711 році містечко належало Мартину Маліцькому. Але вже в 1716 році король Август II підтверджував право на проведення ярмарків у місті його новому власникові – Стефану Карчевському.

У 1773 році тут було 28 єврейських хат, у яких проживали 137 осіб. Вони мали 12 коней та 34 корови. Християнських хат було 45 і проживали у них 219 осіб, які мали 16 коней, 14 волів, 43 корови та 24 свині. Статус наймитів мали тільки 8 осіб. У місті було 4 шевці, 3 ткачі, коваль, мельник, пекар, столяр, кравець, візник, 2 службовці, гончар, лісник, пастух та пасічник. Всі інші були землеробами (крім євреїв).

У 1886 році тут було 292 греко-католики. Згідно зі статистичними даними, в 1890 році містечко нараховувало 100 будинків з населенням 669 осіб. В 6 хатах у панському дворі проживали 29 осіб. За релігійною ознакою міське населення поділялось на 260 греко-католиків, 220 римо-католиків та 218 юдеїв.

У 1913 році в містечку проживали 428 греко-католиків, 300 римо-католиків та 300 юдеїв. Отже, його конфесіональний склад був дуже строкатим.

Після I світової війни містечко втратило свій статус і в усіх документах згадувалось як село.

У 1936 році у Вибранівці проживали 468 греко-католиків, 151 римо-католик та 200 юдеїв. У 1938 році за даними «Просвіти» в селі було 140 українських сімей, 100 польських та 30 єврейських.

На 01.01.1939 в селі проживало 1100 мешканців, з них 520 українців-грекокатоликів, 390 українців-римокатоликів, 60 поляків (переважно, працівники львівських підприємств) і 130 євреїв¹⁶¹.

Єврейська громада¹⁶²

У другій половині 1942 р. місцевих євреїв загнали до гетто в Бібрці, де вони були вбиті разом з євреями, які там жили.

Цвинтар

Інформація про заснування цвинтаря невідома, але воно позначене на карті 1880 р. з останнім відомим похованням ортодоксальних євреїв до червня 1941 року.

Ізольований сільський схил пагорба не має жодного знаку чи позначки. Дістатися, звернувши прямо з дороги, доступ відкритий для всіх. Навколо цвинтаря немає ні муру, ні огорожі, ні воріт. Приблизний розмір цвинтаря перед Другою світовою війною становив 0,23 га. Надгробків чи окремих пам'ятників із розбитістю більше 75% не видно. Місце знаходження вилучених каменів відоме. Деякі є частиною доріг чи споруд у с. Вибранівка. Братських могил на кладовищі немає. Кладовище межує з сільськогосподарською ділянкою. Межі цвинтаря менші, ніж у 1939 році, через сільськогосподарські роботи. Цвинтар був спустошений під час Другої світової війни та після неї.

¹⁶¹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 8, 117. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

¹⁶²<http://iajgscemetery.org/eastern-europe/ukraine/vybranovka>; <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/vybranivka-jewish-cemetery/>; <https://www.facebook.com/esjff>

Вибранівка, територія єврейського цвинтаря

Вибранівка, мацева на єврейському цвинтарі.

Винники, загальний вигляд. 1903-1910 рр.¹⁶⁴

Містечко Винники притулилося поблизу величного Львова і підпорядковується його Личаківському району. 106

Своєю назвою Винники завдячують виноробству, яким займалися в давнину жителі цих країв. Околиці міста неофіційно називають «Малою Швейцарією» – за велику кількість озер та джерел, за мальовничу гористу місцевість та великий лісовий масив, що й відокремлює Винники від Львова.

Поселення на території сучасних Винників існували ще з давньої доби. До 1145 року ця територія була у складі Звенигородського князівства, потім – у складі Галицького, а з 1199 – у Галицько-Волинській державі.

У другій половині XIII ст. галицький король Лев Данилович подарував село Малі Винники війтові Бертольду Штехеру. А 22 серпня 1352 року привілеєм польського короля Казимира III підтверджувалося право на володіння маєтками поблизу Львова, зокрема і селом Малі Винники, для нащадків Штехера. Це і була перша письмова згадка про Винники.

Потому Винники переходили від одного власника до іншого і згадки про поселення з'являються регулярно.

У 1666 році Винники отримали магдебурзьке право, а разом із ним – статус міста, право на самоуправління та дозвіл на проведення ярмарок двічі на рік. Восени 1648 та 1655 року у місті перебували війська Б. Хмельницького.

¹⁶³ Winniki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1893. –Т. XIII. – S. 561. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIII/561/ (дата звернення: 01.06.2023).

¹⁶⁴ URL: <https://polona.pl/item-view/15abc09c-040c-41f3-8d88-329aa89ce669?page=0/> (дата звернення: 02.06.2023).

1750 рік – Винники викупив львівський єпископ-суфраган Самуель Гловінський, який поселив у місті монахів ордену піярів.

1786 – уряд Австрійської імперії, до складу якого тепер входили Винники, оселив на цих територіях кілька десятків німецьких родин. Австрійською владою було проведено ряд прогресивних реформ, зокрема – земельна і адміністративна. Це посприяло розвитку мануфактур, особливо розширилася тютюнова фабрика, що з 1779 року розмістилася у Винниківському замку і стала найбільшою мануфактурою Галичини.

За даними В. Кубійовича, станом на 1 січня 1939 року, у Винниках мешкало 6 000 осіб. З них – українців 2 600 осіб (43,3 %); поляків – 2 800 осіб (46,7 %); євреїв – 300 осіб (5 %). З цього випливає, що німців було близько 300 осіб (5 %) ¹⁶⁵.

В 1914-1915 рр. Винники окупує російські війська.

З 1919 по 1939 рр. місто перебуває у складі Другої Речі Посполитої, далі – під радянською владою, окрім років німецької окупації (1941-1944 рр.).

З 1991 р. – Винники – у незалежній Україні.

Давній пляц Цлови (нині площа Митна), 1893 р. ¹⁶⁶

¹⁶⁵ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 47. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 15.06.2023).

¹⁶⁶ Фотографії старого Львова, фото Кароля Блейма. URL: <https://photo-lviv.in.ua/bernardynska-rozshezhna-strazhnytsya-istoriya-u-10-zobrazhennyah/> (дата звернення: 15.06.2023).

Єврейська громада і Голокост¹⁶⁷

У Винниках до 1941 р. мешкала численна і організована єврейська громада, чимало її представників активно займались пивоварінням.

За час свого існування, кількість єврейських сімей у Винниках не перевищувала 40-50. Багато євреїв зі Львова приїхало до Винник після початку Другої світової війни, коли Галичина була окупована Червоною армією. З цієї причини число євреїв у Винниках виросло до 500.

Через кілька тижнів після приходу німців, всім єврейським чоловікам віком від 13 р. і старше було наказано зареєструватися в міській управі. Через деякий час їм було наказано прийти на площу біля міської управи з харчами та знаряддям праці. Їх організували в колону, і наказали йти та співати в супроводі польського оркестру, який грав марші й польські народні пісні. Колона прибула в Лисиничі. Євреям наказали копати глибокі ями, роздягнутися, всіх їх було розстріляно. Єврейське поселення у Винниках було знищено в першому кварталі 1942 р. Поліцаями був оточений єврейський квартал, який знаходився в районі «бойні» (біля сучасного готельно-розважального комплексу «Святослав»). Жінок і дітей завантажили у вантажівки і відвезли в невідоме місце. Імовірно, що вони були вбиті в Пісках (в районі Лисинич).

Зустріч союзників (радянські і німецькі військові). Винники, 1939 р.

У липні-серпні 1941 р. було організовано Винниківський табір. На початку тут перебувало 800 євреїв, яких використовували на будівництві шосейної

¹⁶⁷ Байцар А. Л. Природа та історія м. Винники й околиць. Наукове видання / А. Л. Байцар. – Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. – 432 с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/Baytsar-Pryroda-ta-istoriia-VYNNYKY-2020-book.pdf>; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 100. – 303 с. file:///C:/Users/38067/Downloads/0014300%20(2).pdf; ДА РФ, ф.Р-7021, оп.67, спр.76, арк.114зв-115 (3 протоколу допиту свідка Крігера А.С. від 04.10.44: табір у с. Винники (Янівська філія)

дороги. Керував будівництвом Юрген Штрооп, який відомий як ліквідатор Варшавського гетто.

За свідченнями очевидців, гітлерівці розстрілювали євреїв в урочищі Діброва (на галявині біля лісу).

Табір ліквідований у липні 1943 р. Усіх в'язнів (378 осіб) відвезли до Янівського концтабору у Львові, з них 105 осіб були скеровані на роботи, а 273 – розстріляні.

За спогадами винниківчанина Богдана Макульондри: *«Я знаю факт, коли приреченого на смерть мешканця гетто кат послали... за набоями. Коли їх привели на страту, то з'ясувалося, що німець-убивця забув набої. От доки одні нещасні рили собі яму, то одного в'язня змусили побігти й принести їх. Про це зараз мало говорять, але в кожному з єврейських гетто німцями була створена єврейська поліція, яка слідкувала за порядком, знущала з своїх ж одноплемінників».*

За спогадами винниківчанина Богдана Гарапи: *«Моя сім'я жила неподалік Діброви. Ще маленьким я босоніж пас худобу Отож, багато разів бачив, як окупанти розстрілювали в'язнів місцевого гетто».*

Подеколи, доки тривала страта, охоронці наказували мені чекати, щоб разом із коровами якась куля не вцілила в мене. Тому я бачив, як перед смертю ці нещасні й морально знищені голодом і катуваннями люди самі копали собі могилу. Таких ям було немало. Кожну засипали рядами. Розстріляли декількох нещасних і засипали їх. Згодом убили інших й також закопали над попередніми. Й так тривало доки могилу не заповнювали. Тоді наступні смертники копали собі нову могилу. Ось так це відбувалося на очах сотень людей.

Німецькі війська у Винниках, березень 1944 р.

Але навколо панували страх і смерть, люди від горя немов заціпеніли. Мабуть, людський мозок має якісь захисні функції, бо ж в іншому випадку моє покоління від усього побаченого жаху могло б утратити розум! Я ж бачив, як ворушилася земля на цих могилах, бо хтось із розстріляних падав у яму ще живим».

Волове

Згадується 4 січня 1445 року в книгах галицького суду.¹⁶⁸
В 1552р -1661 році село перебувало у власності родини Свірзьких. В 1711 році селом володів Александр Цетнер.¹⁶⁹

Єврейська громада¹⁷⁰

Євстафій Іванович згадує (опитування свідка): «Пам'ятаю також, що інших євреїв з гетто розстрілювали у Воловому за 5 км від Бібрки. Їх вивезли на вантажівках озброєні німці. Після того, як євреї були оголені, німці забрали їхній одяг. Маленьких дітей розстрілювали на руках у матерів. З села було чути постріли». (Свідок №733, допитаний у Бібрці 7 січня 2009 р.).

У Воловому було розстріляно 1000 євреїв (чоловіків, жінок, дітей та старих) із сусіднього села Бібрка. Цих євреїв привезли на місце розстрілу, розташоване в лісі за 200 метрів від дороги. Як заявив свідок Яхада Євстафі І. (Свідок №733), євреям довелося роздягатися за 300 метрів від могили. Потім їм довелося йти парами по дерев'яній дошці, і їх розстрілювали групами по 6 осіб. Деяких євреїв добивали лопатами. Акція тривала до другої години ночі.

Євстафій, очевидець, йде до місця страти

¹⁶⁸ Akta grodzkie i ziemskie, T.12, s.136, №1515, 1301. <https://polona.pl/preview/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5>

¹⁶⁹ Смерека, Богдан (2016). Описово-статистичні джерела про заселення та адміністративно-територіальний устрій львівської землі Руського воєводства у XVI–XVIII ст. Київ. с. 320. URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Smereka_Bohdan/Opysovo-statystychni_dzherela_pro_zaselennia_ta_administratyvno-terytorialnyi_ustrii_Lvivskoi_zemli.pdf?

¹⁷⁰ <http://yahadmap.org/en/#village/volove-lviv-ukraine.333>

Холоїв часів Першої світової війни (1914-1918).¹⁷²

Перша письмова згадка про Холоїв датується 1462 р.

З середини XVII століття й аж до Другої світової Холоїв вважався містечком, у якому проживало в 1921 понад 12 тисяч жителів. Тут була значна єврейська громада.

Село Вузлове склалося ще на початку XVI століття під назвою ХОЛОІВ. В часи Австро-Угорської імперії воно входило в володіння графа Бадені і на початку XX століття являло собою великий населений пункт з розвинутою кустарною промисловістю цегляно-черепичною, маслобійною, винокурною. В селі був млин, кожного року тут влаштовувались кінні ярмарки.

Знаходячись на перехресті торгівельних потоків з Волині до Львова тут була збудована для відпочинку торгового люду інфраструктура з шинків і крамниць.

На протязі багатьох століть існування цього села, його населення неодноразово зверталось до австро-угорського а пізніше і до польського урядів

¹⁷¹ Chołojów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1880. – Т. I. – S. 624. (пол.) – S. 624-625. (пол.) http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_1/624; Дзьобан Т., Лаба В. Історія села Вузлове (Холоїв). – Л., 2006. – 302 с.

¹⁷² <https://photo-lviv.in.ua/selo-kholoiv-na-unikalnykh-stolitnikh-foto/>

з проханням про зміну принизливої назви села, яка в простолюдді звучала як Холувка. В 1946 році с. Холоїв було перейменовано в с. Вузлове.

Єврейська громада¹⁷³

На початку XVIII століття у Вузловому вже були єврейські родини. У 1717 році тут проживало близько 100 євреїв. У Вузловому діяв молитовний будинок, бейт-мідраш і цвинтар. Пік чисельності єврейського населення 1139 осіб (28,7% від загальної чисельності) припав на рубіж століть.

Під час Першої світової війни єврейська громада потерпала від епідемій та козацько-російських пограбувань. Тоді багато євреїв покинули місто.

У 1921 році у Вузловому проживало 793 євреї (19% від загальної кількості населення).

У міжвоєнний період активізувався сіоністський рух.

21 вересня 1942 року 700 євреїв було депортовано до Кам'янки, де вони були вбиті.

Вузлове, територія єврейського цвинтаря.¹⁷⁴

¹⁷³ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/vuzlove-jewish-cemetery/>

¹⁷⁴ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/vuzlove-jewish-cemetery/>

Ринок в Глинянах на початку ХХ ст.¹⁷⁶

Владислав II Ягайло

Глиняни вперше згадуються в документах від 1379 р. коли Глиняни перейшли у власність польського короля, хоча поселення існувало й раніше. Кажуть, воно старіше за Львів. Відомо ім'я міського старости у 1380 році – такий собі Ян Віндица (Jan Windyca).

У 1397 році Глинянам, одному з перших серед міст Руського королівства, король Владислав II Ягайло (який з 1395 р. часто бував тут) надав магдебурзьке право. Це означало виокремлення його із загальної адміністративної системи держави і підпорядкування безпосередньо королівській адміністрації. Про статус королівського міста нагадував і тодішній герб Глинян: на ньому, як і на прапорі, зображені два леви, що тримають якір всередині вежі, а над ними – золота корона на червоному тлі – статус вільного міста. До речі, паралельно до

¹⁷⁵ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. II, Warszawa 1881, s. 583-584. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/; Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. – Нью-Йорк, 1969. – 139 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12639/file.pdf>

¹⁷⁶ URL: <https://castles.com.ua/glyniany.html/> (дата звернення: 09.03.2023).

знайомої нам назви в ті часи вживалася ще одна – Кручборг (Cruczborg). Він же передав глинянські маєтності роду Крушельницьких.

В XV столітті місто було столицею найменшого на Галичині повіту. В 1462 р. ним правив Якуб з Любліна, в 1474 р. – перемиський каштелян Добеслав Одровонж. В 1578 р. Глиняни отримали право на проведення трьох ярмарків на рік. Так як місто стояло на перетині торгових шляхів, справи в місцевих торгівців і ремісників йшли непогано. Але й ординці сунули все тими ж шляхами, а це вже значно гірше.

Тому в Глинянах будують замок – теж не мурований: дерев'яно-земляний, зведений в 1603 р., оточений глибоким ровом. Середмістя брали в тісне кільце передміські райони Війтівство, Задвір'я, Долішня, Застав'я, Підзамче, Мельники.

Ринок в Глинянах, 1847 р.

Після першого поділу Польщі Глиняни потрапили у власність Потоцьких. На той час містечко славалося своєю коноплею, яку експортували аж до Гданська.

З XVII ст. Глиняни стають одним із центрів розвитку ткацького промислу, зокрема килимарства. У 1885 році глинянський парох отець Филімон Решетилівич заснував у Глинянах «Товариство ткацьке». Місцеві килими користувалися значним попитом.

У 1921 році в Глинянах створили килимову фабрику Михайла Хамули. Її продукція експонувалася на виставках у Варшаві, Парижі, Нью-Йорку і, зокрема, відзначена золотою медаллю на виставці у Познані 1929 році. Аби забезпечити фабрику, яка стрімко розвивалася кваліфікованими працівниками Михайло Хамула відкрив курси килимарства. Станом на 1939 рік у місті налічувалось понад 500 ткачів. Глинянська килимова фабрика мала свої торгові представництва у багатьох містах Європи та США. Михайло Хамула також був головою надзірної ради банку, головою надзірної ради районної молочної, членом місцевої шкільної ради, фінансував спортивне товариство «Сокіл» і міську футбольну дружину, культурно-освітні заходи міста.

З приходом радянської влади, після того як фабрику було націоналізовано, він був змушений емігрувати до США, де згодом видав спогади про Глиняни «Місто моїх килимів».

У 1939 році в місті проживало 4563 жителі, у тому числі 1859 євреїв (41 %), 1573 українців (34 %), 1121 поляків (25 %) та 10 інших національностей. Майже всі євреї були вбиті під час Голокосту в 1941-1943 роках, тоді як поляки були переміщені до нових кордонів Польщі після 1945 року

На даний час Глиняни – це місто, багате на історію, на пам'ятки архітектури, на особистості, котрі заслуговують шани і поваги, багате духовно через наявні в ньому святині, багате красою на лоні мальовничої природи Галичини. Глиняни включено до списку історичних міст і селищ України.

Єврейська громада¹⁷⁷

Перші згадки про єврейських поселенців у Глинянах датуються 1474 роком. На початку XVIII століття замість попередньої дерев'яної синагоги була побудована укріплена синагога.

Релігійні рухи були дуже популярні серед єврейської громади Глинян. У другій половині XVIII століття місто стало одним із головних центрів (поряд із Буськом) єврейського месіанського руху Франків на Львівщині. У середині XIX століття Jehiel Michael Moskovich, правнук Jeciel Michaela із Золочева, заснував у місті хасидський центр. У 1895 році була заснована школа барона Гірша, одним із викладачів якої був історик Маєр Балабан¹⁷⁸. У 1909 році була заснована школа івриту.

---

¹⁷⁷ Gliniany, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 2, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1881, s. 583. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/ (дата звернення: 13.03.2023);

G. Rąkowski, Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, cz. 3: Ziemia lwowska, Pruszków 2007, s.244.; Gliniany, [in:] The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, vol. II A, ed. G. P. Megargee, pp. 746, 783, 815–816.; Gliniany, The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 434.;

B. Wasiutyński Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki Warszawa, 1930. – s. 107, 115, 147, 151, 196, 212. – 374 s. URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=32588>;

M. Bałaban, Dzielnica żydowska. Jej dzieje i zabytki (Lwów: nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1909), 78; M. Bałaban, Zabytki historyczne żydów w Polsce (Warszawa, 1929), 119; M. Bałaban, Zapomniały zabytek, Sztuka, 1911, S. 4-5.; M. Bałaban, Zabytki historyczne Żydów w Polsce, Warszawa, 1929.

¹⁷⁸ М. Балабан (1877-1942) народився у Львові, навчався у Львівському університеті, присвятив себе вивченню місцевих єврейських громад і міських осередків як основ історичної науки про східноєвропейських євреїв. Вивчення суспільної, культурної та політичної історії євреїв у Галичині зіграло визначальну роль у його праці. Його докторська дисертація "Львівські євреї на переломі XVI-XVII сторіч", як і багато його наукових і публіцистичних статей, відкривали єврейське життя Галичини. Саме його бачення єврейської історіографії сформувало покоління єврейських істориків, вихованих в Інституті єврейських студій і Варшавському університеті. Він підготував понад 60 студентів з історії польських євреїв згідно з університетською програмою і власним розумінням. М. Балабан виховав у них дослідницькі навички і педагогічні вміння. Він визначив їхнє сприйняття істориків єврейства у Польщі, коли вони розпочали наукову та громадську діяльність в останньому десятиріччі Другої Речі Посполитої. Захарій Р. Маєр Балабан – видатний історик польського єврейства // Науковий центр

Наприкінці XIX століття в Глинянах проживало понад 1705 євреїв, що становило близько 43% усіх жителів (3965). Основним заняттям населення була торгівля сільськогосподарськими продуктами.

Маєр Балабан

Після початку Першої світової війни більшість євреїв покинули місто. Проте до 1920 року їх населення становило вже 2418 із 5344 осіб, тобто близько 45%.

У міжвоєнний період бідна єврейська громада Глинян дедалі більше страждала від наслідків польсько-української економічної конкуренції, а також від зростаючого антисемітизму. Це вплинуло на зростання популярності сіоністського руху.

Єврейський дитячий будинок в Глинянах¹⁷⁹

Єврейське кладовище датується 17 століттям з останнім відомим ортодоксальним єврейським похованням у 1941 році. Кладовище знаходиться в межах тракторної станції. Ізольована приміська рівнина не має жодного знаку чи маркера. Приблизні розміри цвинтаря до Другої світової війни становили 0,3

іудаїки та єврейського мистецтва імені Ф.Петрякової. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/5618/maer-balaban-vydatnyj-istoryk-polskogo-evrejstva.html>

¹⁷⁹ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Glinyany3/glyph156.html//> (дата звернення: 24.03.2023).

га, але зараз визначити важко. Надгробків немає. Деякі з надгробків стали частиною доріг або споруд. З кладовищем межує житловий масив. Межі цвинтаря менші, ніж у 1939 році, через господарсько-промислову забудову. Цвинтар був спустошений під час Другої світової війни та після неї. На території кладовища знаходяться виробничі споруди тракторної станції.

Друга світова війна та Голокост¹⁸⁰

У вересні 1939 року почалася радянська окупація Глинян.

1 липня 1941 року німці увійшли в місто.

У липні-серпні 1941 року євреям наказали носити на руках пов'язки із зіркою Давида. У місті був утворений юденрат, громада була обкладена високою контрибуцією.

Наприкінці листопада 1942 року більшість євреїв Глинян було депортовано до гетто в Перемишлянах, а звідти на початку грудня 1942 року – до нацистського концтабору знищення в Белжець. Меморіальна книга Глинян свідчить, що юденрат намагався підкупити німців у Золочеві, щоб створити гетто в Глинянах, щоб євреї unikли депортації. Однак у цьому було відмовлено.

Невелику групу євреїв з міста помістили в гетто Нового Яричів, яке було створене на початку грудня 1942 р. – переважно тих, хто мав родичів у цьому селі. Загалом у закритому гетто було ув'язнено близько 2500 осіб.

Акція знищення відбулася 15 і 16 червня 1943 р. Близько 1570 євреїв було розстріляно німцями в лісі і більше тисячі вбито на єврейському кладовищі.

«1941 року, коли німці розпочали війну з советами і швидко зайняли Глиняни, – пише Михайло Хамула, – я сам повернувся додому з німецької зони Польщі, бо дружина померла у Ліцманштадті (Лодзі). На моїй фабриці «господарили» колишні мої працівники Дорко Шурко та Іван Яцишин. Я звернувся до німецької влади і дістав право керувати фабрикою, з винагородою в 500 нім. марок місячно. Справу звороту коштів на власність відклали нові окупанти на пізніше. Фабрика фактично, не працювала; готові вироби купували німці, повертаючись із позицій. Управління підприємством я передав синові Володимирові, а сам осівся на своєму хуторі, за три кілометри від фабрики.

У місті в той час бурмістром був Зенон Туз, вйтом збірної громади Олесь Галан; у станиці поліції служили українці, хто був комендантом – не пам'ятаю. Начальником суду був Степан Дичок, нотарем Степан Сахно. Була заснована промислова школа, директором якої призначили Володимира Гаврилюка. 4-класна народна школа працювала як звичайно, не було в ній тільки жидівських дітей. Підприємства провадили: тивоварню – І. Вовк, мішаний склеп – Андрій Оленський; склеп мали Стефанія Туз і Андрій Шульга, із шкірою, горілкою, цигарками та ін. товарами, призначеними для рільників за здані контингенти збіжжя для німецького війська.

---

¹⁸⁰ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 102. – 303 с.; Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.

Жиди, які не встигли утекти з советськими військами, сиділи по своїх хатах. Поблизу Глинян, у селі Куровичі, на фільварку заквартирувались гестапівці і звідти рядили глинянськими жидами. Вони створили «Юденрат» із семи жидів, на чолі з Ароном Гохбергом. Юденрат був відповідальним за всіх жидів і за виконання наказів Гестапа, яке перш за все хотіло награвувати дорогоцінностей і дорогих речей, як футра і т. п. Майже щоранку приїжджали 3-4 гестапівці і жадали дати їм стількото золота. Юденрат кидався поміж жидів і постачав вимагану кількість, надіючись, що вже задовольнив ворога. Іншого дня приїхали гестапівці і забрали 25 людей до праці на шляху. Але увечорі вернулись із праці менше чим половина. На запит Юденрату, де решта, – довідались, що їх убили гестапівці. Чорна розпука огорнула жидів. Знову приїздили з тестапа й вимагали стільки і стільки золота, брильєнтів. Юденрат не зміг уже того добра зібрати й повідомив про це гестапівців. Ті кинули голову Юденрату на стіл і били його палицями аж до непритомности. Потім били другого, і так всіх семеро натерпілись; забрали 20 осіб до роботи і пішли, попередивши, що завтра прийдуть і даний вранці наказ мусить бути виконаний. Жиди радились, плакали, вкінці таки зібрали бажаний викуп. Другого дня тестапо забрало той нужденний викуп, а при тому й кільканадцятьох робітників, з яких знову половина не повернулась додому. Розповідав мій син Володимир, що одного разу заїхав, у справах, пов'язаних із фабрикою, до тестапа в Куровичах, і бачив, як шеф через відчинене вікно з машинового кріса стріляв жидів, приведених на роботу. Скільки їх впало трупом, того не бачив, бо не мав серця приглядатись до тієї нелюдської оргії. Стріляючи, «герренфольківський» садист промовляв, що коли не вб'є кількох жидів то йому не смакує сніданок. І отак чи не кожного дня приїжджали гестапівці до Глинян, жадали свіжого викупу, а якщо жиди не мали що більше давати, били членів Юденрату, починаючи від голови Арона Гохберга.

У місті був також уряд праці («Арбайтсамт»), на чолі з М. Мандельбавмом, румунським жидом, якого німці толерували. Його завданням було виловлювати українців і відсилати до праці в Німеччині, а також постачати жидівських робітників до «літєншафтів» у Розворянах і Задвір'ї. Він обіцяв і мені приділити робітників-жидів, якщо того зажадаю. За порозумінням з ним, прибули до мене 20 жидів і просились прийняти їх на працю. Я робітників не потребував, бо мав фахових робітників, але задля людяности прийняв їх і давав кожному півлітри молока, одну восьму частину чималого господарського хліба та по 20 пфенігів (центів) за годину праці. Таку ставку за годину праці для жидів визначив німецький уряд. Мої жидівські робітники були щасливими і вдячними за шматок хліба і півкварту молока; гроші ж їх не цікавили.

Під осінь 1941 року тестапо наказало всіх ще живих, пограбованих і вимучених, жидів перетранспортувати до міста Бузька. Як відбувався той «транспорт», не знаю, бо не ходив дивитись на ту трагедію.¹⁸¹

---

¹⁸¹ Михайло Хамула Глиняни – місто моїх килимів. – Лондон: Українська Видавнича Спілка в Лондоні, 1969. – 139 с. URL: <http://www.hlynyany.org/2012/02/06/myhajlo-hamula-misto-mojih-kylymiv-london-ukrajinska-vydavnycha-spilka-v-londoni-1969-139-s/#1>

Глиняни, територія єврейського цвинтаря¹⁸²

Глиняни, територія єврейського цвинтаря¹⁸³

¹⁸² URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/hlyniany-jewish-cemetery/>

¹⁸³ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/hlyniany-jewish-cemetery/>

Гологори, панорама села. 1909 р.

Дукля – Гологори – одне із найдавніших поселень Галичини. Перша згадка про «Княжі Голі гори» і «Рожене поле» була в літописі за 1099 р.¹⁸⁵ 1132 року місто Гологори згадано в літописах і хроніках. Належало до Звенигородського князівства, а 1140 року Звенигородський князь Володимир приєднав місто до Галицького князівства.

Інший літопис розповідає, що року 1144 на Великому полі поблизу Гологір відбулася битва Київського князя Всеволода Олеговича з Володимиром Володаровичем.¹⁸⁶

Згадується село 14 лютого 1446 року в книгах галицького суду.

У 1469 р. Гологори одержали магдебурзьке право. Статус міста Гологори зберегли до 1939 р.

З XVIII століття збереглися примірники печатки місцевої ратуші, на якій зображено руїни Гологірського замку.

¹⁸⁴ Gologóry // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1880. – T.2, St.675. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 12, [Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435-1475]; Przeszość i zabytki wojewódstwa tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – S. 74-75 URL: <https://polona.pl/item-view/19e9fd0e-bf6f-4f60-9386-bc8c47e881e5?page=87>

¹⁸⁵ URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit12.htm>

¹⁸⁶ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit14.htm>

Інтенсивного розвитку Гологори досягли в XV ст. Поселення Дукля стало важливим торговим центром, через який проходили торгові шляхи. В XVII-XVIII століттях тут проводилися великі кінні ярмарки, продавали велику рогату худобу.

Великим маєтком навколо Гологорів (включно з близько 5000 дунамів лісу) володів домініканський монастир у Підкамені.

Під час Першої світової війни більшість будинків у центрі міста було зруйновано росіянами.

У “Путівнику по Галичині” (1919 р.) Мечислав Орлович писав, що “на краєчку Подільської височини, в місці зіткнення Вороняків і Гологорів лежить містечко Гологори. 3300 мешканців, 600 поляків, 1500 русинів, 1200 юдеїв...”¹⁸⁷

Покинуті в часи Другої світової війни давні будинки навколо ринкової площі розібрали для будівництва будівель райкому і райвиконкому у Красне, що було райцентром (1944-1959). Це остаточно знищило вигляд давнього міста, сліди земляних фортифікацій якого проглядаються донині. Руїни замку повністю розібрали для будівництва корівників, руїни яких видніються сьогодні.

Гологори, 1912 р.¹⁸⁸

¹⁸⁷Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/5194/edition/4794/content?ref=desc>

¹⁸⁸ URL: <https://www.ruinyizamki.pl/kresy/gologory-widokowki.html>

Єврейська громада¹⁸⁹

Найдавніші відомості про євреїв у Гологорох датуються 1470 роком. У 1570-х роках євреї платили 18 золотих як подушний податок. На початку 16 століття була побудована синагога, а в 18 столітті є згадка про гологорівських євреїв як купців, які брали участь у місцевих ярмарках.

У 1767 році королівська скарбниця наказала єврейській громаді прискорити погашення боргів, включаючи як основну суму, так і відсотки перед кредиторами (очевидно, муніципалітетом). Єврейська громада зросла в 19 столітті, а свого піку населення досягла в 1870-х роках. Однак згодом воно почало занепадати через еміграцію до більших центрів і за кордон.

Під час Першої світової війни російські солдати вбили понад 100 євреїв. Наприкінці війни Об'єднаний розподільчий комітет допоміг реабілітувати решту євреїв у Гологорох, кількість яких від початку війни зменшилася на 41%.

Протягом 17-го та 18-го століть євреї заробляли на існування орендою, тавернами, комерцією (особливо на ярмарках худоби) і як батраки. У 19 столітті зросла кількість дрібних торговців і різного роду ремісників. Після Першої світової війни було відбудовано приблизно 15 майстерень, у яких працювало близько 60 осіб, переважно власників та їхні родини.

У 1929 році була заснована безкоштовна позикова каса, яку підтримував Джойнт¹⁹⁰. У 1935-36 роках цей фонд надав 45 позик купцям і ремісникам на загальну суму 3487 злотих.

До 1772 року Гологори були частиною львівської громади, але того ж року стали незалежними.

У 18 столітті в Гологорох служили рабини: рабин Цві Гірш Геллер, автор «*Ohr Zvi*» (згодом він був рабином в Ушиці та головою єшиви в Бродах), який помер у 1766 році; рабин Аншель з Тісміца, автор «*Mayim Adirim*», який був головним рабином у Львові (1762); у перші роки 19 століття рабином служив Р. Йосеф-Езріель, син Хаїма-Ар'є-Лейбуша Руліга. Потім він відправився служити в Садігору і помер там у 1856 році. Приблизно в 1835 році рабин Йоель, син Моше Давида Ашкеназі, був призначений рабином Гологори. Він є автором рабинських відповідей. У 1845 р. Р. Йоель перебував у Ходорові, а в 1855 р. служив у Золочеві, де й помер у 1907 р. За ним у 1885 р. став рабином Гологорів Р. Еліезер, син Берл-Сегала Мішеля, який служив до 1909 р., коли він переїхав до Турки, де залишався до своєї смерті в 1938 р. Р. Еліезер написав «*Mishnat Eliezer*» у двох томах. У 1910 році раби Мордехай-Ар'є Хабер був призначений рабином. Під час Першої світової війни він виїхав до Вільна і

---

¹⁸⁹ CSHA, Fond 186, inventory 6; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T.19, nr.2599. – Lwów, 1888.; URL: <https://www.esjfcemeteries.org/survey/holohory-jewish-cemetery/>; «Gologóry» — Encyclopedia of Jewish. Communities in Poland, Volume II (Ukraine) URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00137.html; Morgen, 6/20/27, 9/14/27; Hamagid, 6/15/1895; Volksblatt, 4/18/1912; Die Zionistische Voch 7/20/34; [Polish]

¹⁹⁰ Міжнародна громадська організація Центр «Джойнт» є представником Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» (заснований у 1914 році, працює більш ніж у 70 країнах світу) та фінансує програми екстреної допомоги з урятування життя, програми соціальної допомоги бідним, а також проекти громадського та культурного відродження.

більше не повернувся до Гологорів. У 1927 році рабином був призначений рабин Шломо Шиклер, який згодом переїхав до Калуша. Його наступником став останній рабин Гологорів Р. Йосеф-Мордехай Блум (загинув під час Голокосту).

До 1880 року єврейське населення налічувало 1216 осіб (44% від загальної чисельності), а до 1921 року зменшилося до 505 осіб (21% від загальної чисельності).

У 1895 році в місті була заснована єврейська школа, заснована бароном Гіршем, а в 1901 році школа отримала державні права. У цій школі навчалися як євреї, так і не євреї. Діти виготовляли банки і в якості плати отримували безкоштовне навчання. Школа проіснувала до Першої світової війни.

Тоді перші сіоністські групи в Гологорах були організовані в асоціації Сіон. Також повідомляється, що в 1908 році в місті було засновано відділення Мізрахі, яке продовжувало функціонувати і в міжвоєнні роки. У 1925 році в Гологорах був створений відділ організації «Езра», а також відділ «Загальних сіоністів» і його група сіоністської молоді. На виборах до сіоністських конгресів голоси розділилися між Мізрахі та генеральними сіоністами. У 1933 році результатом було 15 голосів за Мізрахі та 21 голос за загальних сіоністів, тоді як у 1935 році Мізрахі отримав 34 голоси, а загальні сіоністи 35. У 1923 році була створена Єврейська асоціація державних і середніх шкіл, яка пропонувала курси івриту та загальної мови, професійне навчання.

У січні 1942 року в Гологорах було 575 євреїв. В листопаді 1942 року їх депортували до гетто Золочева. Ця маленька єврейська громада була знищена нацистами.

Гологори, мацеви на єврейському цвинтарі.¹⁹¹

¹⁹¹ Інформації про заснування цвинтаря немає, але воно було позначене на картах 1860-х років. Цвинтар діяв до Другої світової війни. За словами місцевих жителів, його зруйнували у 1960-1970-х роках. Надгробки використовували для будівництва цукрового заводу в селі Красне та колгоспу в Гологорах. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/holohory-jewish-cemetery/>; <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=154728>

Городок, 2020 р.¹⁹³

Районний центр – м. Городок – знаходиться у північній частині району на річці Верещиця (басейн Дністра). Відстань від центру Городка до Львова – 30 км. Городоцький район, поряд із Пустомитівським і Миколаївським, відноситься до центральних районів Львівщини.

Вперше Городок згадується під 1213 роком. Ще древній Галицько-Волинський літопис¹⁹⁴ зафіксував, як у 1227 році новгородський князь Мстислав Удатний стояв зі своїм військом у Городку. У XIV сторіччі Городок

¹⁹² F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. II, Warszawa 1881, s. 819-826. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/;

B. Wasiutyński Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki Warszawa, 1930. – s. 107, 115, 147, 151, 196, 212. – 374 s. URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=32588>;

Schiper, Studya nad stosunkami gospodarczymi żydów w Polsce podczas sredniowiecza Fundusz Konkursowy im. Wawelberga; E. Wende i Spółka ; Druk. Narodowa Lwów ; Warszawa- Kraków, 1911, s. 151, 239, 243. – 225 s. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/67496/edition/74152/content>; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/Gr%C3%B3dek%20Jagiello%C5%84ski.>;

URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/GR%C3%93DEK>.

¹⁹³ URL: <https://via-regia.org.ua/pl/regions/lwowski-2/grodek-jagiellonski/>(дата звернення: 06.03.2023).

¹⁹⁴ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit23.htm>

як окреме королівське місто увійшов до складу Львівської землі, а пізніше став центром Городоцького староства.

За період 1387 до 1434 року король Польщі Владислав II Ягайло часто навідувався і подовгу жив у Городку: монарха приваблювало розкішне полювання в околицях міста. Фактично, він гостював тут протягом всього свого свідомого життя. Тут, в Городоцькому замку, від якого й каменю не збереглося дотепер, великий князь литовський та самодержець польський і помер в останній день весни 1434 року. За свідченням відомого історика Длугоша¹⁹⁵, короля звела зі світу застуда, яку підхопив за місяць до смерті в Медице, де ходив до ліса слухати солов'їв. Тому стараннями місцевих жителів з 1 січня 1906 року місто мало назву Грудек (Городок) Ягеллонські", а поляки його так називають і дотепер, на противагу всім іншим численним Городкам, як на Україні, так і в Польщі.

Городок, площа ринок. До 1912 р. Джерело: polona.pl

У 1903 році у центрі Городка встановлюють перший на теренах тогочасної Польщі пам'ятник королю Ягайлу, цьому видатному гравцю на

¹⁹⁵Długosz Jan. Historia polonica Ioannis Długossi seu Longini Canonici Cracoviens. In tres tomos digesta. Autoritate et Sumptibus Herbulti Dobromilski edita. Dobromili 1615.

URL: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=8014&from=FBC//> (дата звернення: 09.03.2023).

шахівниці Центральної Європи Середньовіччя – в знак пошани до його сентименту до цього міста.

В 1389 році місто одержало магдебурзьке право (за іншими даними, це відбулося у проміжок часу між 1400 та 1425 роками). Певно, тоді ж виникла історична частина міста, його серце – площа Ринок з костелом та ратушею. Городок розростався, окрім центральної частини ринку розбудовувалось два передмістя – Львівське і Черлянське.

Поступово у місті, що стояло на перехресті торгових шляхів, розвивались торгівля та промисли. Городок одержав право торгувати головним скарбом Прикарпатського краю – сіллю і став центром соляних складів. Важливим продуктом експорту була також риба, яку віддавна розводили в місцевих ставах.

За австро-угорських часів тут, як і в більшості західно-українських міст, проживало багато євреїв. Найперші поселенці-євреї з'явилися тут ще в 1444 році. У 1908 році в Городку було 13 банків, 10 з них належали євреям.

У місті збереглося багато цікавих пам'яток – міська ратуша, костел, церкви Миколая (1510 р.) та Івана Хрестителя (1670 р.), старий млин. На жаль, не зосталося на пам'ять про єврейську общину жодної споруди з цілого комплексу божниць, які стояли над ставом ще в 20-30-х роках ХХ ст.

У Городку була як дерев'яна синагога з ХVII, так і комплекс мурованих божниць з ХVII-ХVIII століть. Маємо лише світлини, які демонструють ці пам'ятки архітектури.

Єврейська громада¹⁹⁶

Історія єврейського поселення в Городку Ягеллонському (ідиш: Greiding) сягає ХV століття. Єврейське населення вперше згадується в 1445 році. Незважаючи на заборону поселення євреїв у 1550 році, вони були присутні тут і в наступному столітті.

Значний розвиток єврейської громади в Городку припадає на другу половину ХVII ст. Як стверджують автори «Географічного словника Королівства Польського та інших слов'янських країн», після повстання Хмельницького місто було зруйноване: «Через кілька років після війни прибули ревізори в 1662 році і знайшли на площі ринку 22 будинки (раніше їх було 78), а на вулицях – 10 (раніше їх було 82). Оскільки місто було заселене лише католиками, староста Ян Гнінський, воєвода хелмський, почав закладати окреме місто для євреїв у замкових садах, які він назвав Гнін. Через сто років «єврейське містечко Гнін мало 62 будинки, 124 склади, 18 пивоварень, 3 панських і віскобійню».

---

¹⁹⁶ S. Spector, *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, t. I, New York 2001, s. 454; F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa 1881, s. 820; URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_II/ (дата звернення: 09.03.2023); URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/892-grodek-jagiellonski/99-historia-spoleczności/137348-historia-spoleczności>

У 1684 році євреї отримали підтвердження свого права поселитися і мати синагогу в Грудку. Спочатку в місті існувала, ймовірно, дерев'яна синагога, а мурована – ймовірно, збудована в середині XVIII ст. Спочатку це могло бути просто чоловіче приміщення квадратної форми, про що можна судити з розташування вікон і розташування контрфорсів. Синагога, швидше за все, мала чотиристовпний інтер'єр і була вкрита двоярусним дахом у формі піраміди. У наступні роки – можливо, під час реставрації, що відбулася після пожежі 1793 року – до північної сторони будівлі було додано невелику жіночу секцію. Його низький дах закривав нижню частину вікон сіней і прикривав із заходу двоповерхову прибудову, в якій, ймовірно, містилися передпокій та інші приміщення. Сьогодні синагоги вже не існує.

У Городку також був бейт-мідраш.

Загальний вигляд комплексу синагоги з Дроздівського озера, 1934 р.

Наприкінці XIX століття в Городку проживало 8912 жителів, у тому числі: 3417 католиків, 3079 греко-католиків і 2401 євреїв. До 1910 року кількість євреїв у Городку Ягеллонському зростає до 3866 осіб. Сильні позиції в місті мали хасиди, пов'язані з династією Белза.

Економічна криза міжвоєнного періоду сильно вплинула на економічне становище єврейської громади Городка. Відсутність роботи та перспектив, а також діяльність націоналістичних політичних партій сприяли зростанню антисемітських настроїв. У той же час сіоністські організації та єврейська

ортодоксальна партія Агудат Ізраель набирали все більшої популярності в Городку Ягеллонському.

Друга світова війна та Голокост.¹⁹⁷

У вересні 1939 року Городок Ягеллонський опинився в радянській окупаційній зоні. 29 червня 1941 року місто було окуповане німецькими військами. За розпорядженням влади було створено юденрат.

У жовтні 1941 року євреї Городка мали переселитися у визначений район (старе місто), але процес організації гетто тривав до весни 1942 року.

Перший масовий розстріл відбувся 21 березня 1942 року, коли було розстріляно близько 300 осіб, визнаних непрацездатними. Цю та наступні акції організував офіцер СС Йозеф Штаерт, який керував містом до літа 1943 року.

7, 8 або 9 травня 1942 року Й. Штаерт наказав провести акцію, під час якої близько 800 євреїв було відправлено до Янівського табору, звідки більшість було перенаправлено до інших трудових таборів (Якторів, Ляцьке Велике, Плугів). Безпосередніми виконавцями акції були німецькі жандарми, українські поліцаї, офіцери поліції безпеки зі Львова та есесівці Янівського табору. Наприкінці червня 1942 р. відбулася акція, під час якої було вбито 75-100 євреїв, а також близько 25 ромів. 8 липня на єврейському кладовищі було розстріляно близько 400 осіб.

13 або 19 серпня 1942 р. близько 2800 євреїв було відправлено з Городка до табору смерті в Белжець. Після акції в місті залишилося близько 1100 євреїв, тому 6 вересня площа Єврейського району була скорочена. Новий склад юденрату було призначено через те, що члени попереднього загинули в таборі в Белжеці під час серпневої акції. 14 1942 р. вересня частину людей депортували до Львова: працездатних залишили в Янівському таборі, а непотрібних відправили до табору смерті в Белжець.

Остаточна ліквідація гетто почалася 27 січня 1943 р. Взвод SiPo¹⁹⁸ (поліція безпеки) зі Львова за підтримки німецької жандармерії та української поліції розстріляв близько 1300 осіб. Оскільки значна частина євреїв, які залишилися в місті, встигла сховатися, Сипо повернувся 3 лютого і розстріляв близько 800 людей, які переховувалися.

---

¹⁹⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 102. – 303 с.; Alexander Kruglov, Gródek Jagielloński, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012, s. 778.;

Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL:<https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

¹⁹⁸ Поліція безпеки Третій Рейху, *Sicherheitspolizei* (англ. *Security Police*), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистському еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і *Kriminalpolizei* (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Табір примусової праці в Городку проіснував до 22 червня 1943 року, коли було вбито близько 160 його в'язнів.

Причетні до організації масового знищення: міський комендант Йозеф Штаер, комендант жандармерії Кремлер, комендант гетто Шмідт, комендант Янівського табору м. Львова Вільгаус Густав.

Близько 20 євреїв з Городка пережили окупацію.

Городок, пам'ятник на місці розстрілу євреїв.¹⁹⁹

Городок, мацеви на єврейському цвинтарі²⁰⁰

¹⁹⁹ Мацеви, розміщені поруч, ймовірно, походять з неіснуючого єврейського кладовища.

²⁰⁰ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/horodok-new-jewish-cemetery/>

Гусаків²⁰¹

Гусаків, 2014 р.²⁰²

До 1523 селище вже згадується як Гусаковичі і разом з Бойовичі і Яновичі перебуває у власності Себастьяна Яновського. А з 12 січня 1523 року згадується як подароване Іванові Боратинському що підтверджується грамотою датованою 17 січня 1523 року.²⁰³

У 1525 році дідич Стецько (Іван) Боратинський отримав привілей короля Польщі Сигізмунда I Старого на заснування міста на землях села Гусаків у Перемиській землі.²⁰⁴

9 березня 1603 року Сигізмунд III підтверджує грамоту Сигізмунда Августа, видану 16 липня 1550 р. в Пйотркові на прохання краківського віцестарости Петра Боратинського, згідно з якою один ярмарок в Гусакові перенесено з дня св. Катерини на день св. Станіслава, встановлено другий ярмарок в день св. Тройці та перенесено на інший день щотижневі торги.

Єврейська громада²⁰⁵

Євреї були присутні в Гусакові з початку XVII ст. Єврейська громада існувала вже з першої половини XVIII ст. Гусаківські євреї займалися торгівлею, лихварством і ремеслом.

У 1880 році єврейське населення налічувало 564 особи (42,2% від загальної кількості населення). У 1900 р. воно зросло до 629 (41,9% від загальної кількості населення).

У довоєнний період діяло товариство «Тікун-Сфарім». Водночас у Гусакові активізувалися сіоністські організації.

²⁰¹ Hussaków // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1882. – Т. III. – S. 227. (пол.) – S. 227 http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/227

²⁰² URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁰³ Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомуцька (1971). Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (українська). Київ: Наукова думка. С. 20, 38. https://cdiak.archives.gov.ua/files/Katalog_Kolekcii_Dokumentiv_Kyivskoi_Arkhoorafichnoi_Komisii_1971.pdf

²⁰⁴ W. Pocięcha. Boratyński Jan, h. Korczak (†1546) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1936. – Т. II/1, zeszyt 1. – Beyzym Jan – Brownsford Marja. – S. 308–309. (пол.)

²⁰⁵ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/husakiv-jewish-cemetery/>

Під час Першої світової війни економічний стан села сильно погіршився. Це торкнулося єврейського населення, яке в 1921 р. зменшилося до 249 осіб (25,6% від загальної кількості населення).

Єврейське кладовище існувало в Гусакові принаймні з 18-го століття, оскільки воно показано як єврейське кладовище на Першій військовій оглядовій карті імперії Габсбургів у 1780-х роках. Можливо, його найдавніша частина була за межами позначеного периметра, на місці, позначеному на карті WIG 1930-х рр. як християнське кладовище (на північ від єврейського). Проте на карті WIG 1930-х років позначений периметр зображений як єврейський цвинтар. Імовірно, цвинтар було зруйновано під час або після Другої світової війни.

Уродженець Гусакова

Леві Іцхак бен Меїр (1740, Гусаків – 1810, Бердичів) – один з найбільших хасидських цадиків кінця XVIII – початку XIX століть, який отримав при житті популярність як Бердичівський раббі.

Леві Іцхак бен Меїр
Джерело: <https://uk.wikipedia.org/>

Фундаментальна праця Бердичівського раббі «Кдушат Леві» (Святість Леві) справила значний вплив на хасидські погляди і єврейську культуру, понині не втратила своєї актуальності і належить до числа найбільш популярних творів з класичної бібліотеки хасидизму.

Місце поховання святого Леві Іцхака на старому єврейському кладовищі в Бердичеві привертає паломників-хасидів і відвідується євреями з багатьох країн світу.

Війська Вермахту окупували Гусаків 22 червня 1941 р., почали погром і спалили синагогу. Євреїв Гусакова депортували до гетто навколишніх міст у листопаді 1942 р.

Гусаків, пам'ятний знак на місці старого єврейського кладовища. 2013 р²⁰⁶.

²⁰⁶URL; <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons>

Добромиль – місто в Україні, адміністративний центр Добромильської міської громади, Самбірського району, Львівської області. Населення становить 6300 осіб (на 1 січня 2020 року). Розташоване близько 10 км. від українсько-польського кордону.

23 листопада 1374 р. в документах вперше згаданий Добромиль у зв'язку з братами Гербуртами. Тоді князь Владислав Опольський надав родові Гербуртів маєтки по річках Вирві та Стрвяжу відомі як Добромильський ключ, що включав місто Добромиль і села Арламів, Велике, Квасинина, Княжпіль, Передмістя Добромиля (Гучко), Поляна, Ляцко, Мігово, Папортно, Сопітник.

У 1497 р. польський король Ян Ольбрахт визнав Добромиль містечком із правом проводити ярмарки. Містечко швидко розвивалось. Сюди переселялись купці й ремісники. Спроваджені з Моравії ткачі (також прибували інші колоністи) виробляли високоякісне сукно. За ним, а також за місцевою сіллю приїздили купці з Угорщини й Сілезії.

---

²⁰⁷ URL: <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Dobromil/> (дата звернення: 06.03.2023); Dobromil // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1881. – Т. II. – S.72.(пол.); Grzegorz Rąkowski Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie. Część zachodnia, Tom 1. Przewodnik. – 2013. – С. 301- 316. – 568 с.; ŻIH, Dział Dokumentacji Zabytków, P. Zychowicz, Zapomniana zbrodnia w kopalni soli, Rzeczypospolita z dn. 22-23.06.2011 r.; Grzelachowski S.: „Dobromil –kresowe miasteczko”, *Spotkania z Zabytkami 1999, nr 7, ss. 8–11.* Grzelak Cz, Stańczyk H.: Kampania polska 1939 roku; Михайло Кріль Добромиль: сторінки історії // Журнал Пам'ятки України: історія та культура. – №3, 2014р. – С. 4-15 <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10435>

28 червня 1566 року за старанням власника місцевих солеварень Станіслава Гербурта король Сигізмунд II Август надав Добромиллю Магдебурзьке право. Після поділу Польщі між Австрією, Прусією і Росією 5 серпня 1772 року, Галичина відійшла під панування Австрії, входить до складу Королівства Галичини та Володимирії. У 1775 році княгиня Любомирська свої добромильські маєтки і дві солеварні (на Гучку і Ляцьку) віддала державі.

Містечко й солеварні стають державними. Значно збільшився видобуток солі. У тому ж році через місто було побудовано так звану «цісарську вулицю» – біту дорогу. Затверджено давні два річні ярмарки на воли, коні й полотна. Оживився торговельний рух по трасі Перемишль-Добромиль-Самбір-Угорщина. Збільшилося виготовлення солі в Гучку, Війську, Ляцьку і Тарнаві. У 1837 році відбудовано церкву, почали працювати магістрат, пошта, аптека і школа.

У 1857 році в Добромилі, не враховуючи німецьких присілків, проживало 2572 жителів, з них 400 українців, 252 поляки, 1920 євреїв. Вже у 1890 році маємо нову статистику: українців 394, поляків 808, євреїв 2035, інших 7, всіх 3244 жителів. За переписом 1921 р., у Добромилі проживали 381 українець, 1720 поляків, 25 німців. За релігією і віровизнанням: римо-католики – 837, греко-католики – 473, юдеї – 2119. У 1931 році Доброміль має 5386 мешканців, серед яких 2119 євреїв. У період кризи 1929-1933 років містечко занепадає, посилюється страйкова боротьба.

Єврейська громада²⁰⁸

Вперше євреї згадуються у 1570 р. Перемишлянському кагалу підпорядковувалася єврейська громада, яка виникла у XVI ст. Сільськогосподарська торгівля була однією з основних сфер діяльності євреїв. У 1612 році єврейська громада отримала дозвіл на будівництво синагоги.

Про загальну суспільну і соціально-економічну ситуацію євреїв міста можна судити з двох документів. Перший – це письмово зафіксовані привілеї юдейських мешканців з 1612 р., які надали Іван Фелікс Гербурт та його дружина Єлизавета. Документ зберігся у двох копіях, одна з яких зроблена польською мовою в 1808 р.

Другий документ – це інвентар, датований 18 лютого 1756 р. Він складений за вказівкою Любомирських, написаний польською мовою, є в єдиному списку і зберігається у ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Зміст документа засвідчує, що євреї склали окрему громаду, мали право оселятися в місті і вільного виходу з нього, власне судочинство, вільну професійну діяльність та свободу свого віровизнання і релігійного культу. Документ містить низку розпоряджень, які мали покращувати фінансову сторону існування та діяльності єврейської громади Добромиля і врегульовувати різні взаємини з власниками міста.

²⁰⁸ Кріль М. Доброміль у долині Вирви. Т. 3: коротка історія євреїв. – Львів, 2018. – 296 с.; URL: <http://dobromyl.org/2017/01/pamyatni-misczya-jevreyiv-dobromylya/>

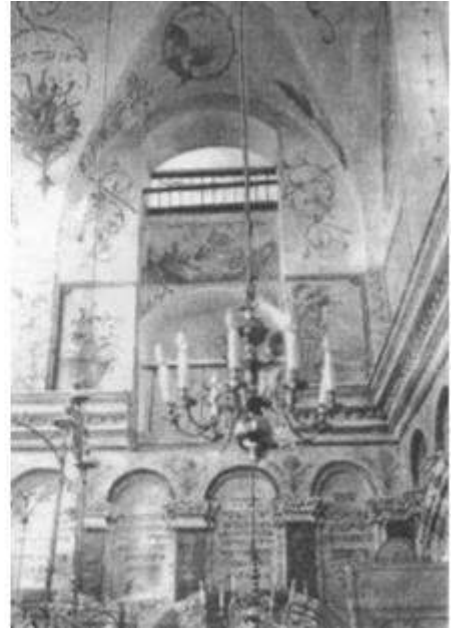
Родина Курцвайлів, 1926 р.

На той час єврейська громада налічувала майже 1 250 осіб (55% усіх мешканців). Проживали у середмісті та прилеглих вулицях – при Скалці (тепер Симоненка) – 12 з 18 будинків і Перемишльській (тепер початок Лесі Українки) – 14 з 21 будинку.

Від кінця XVIII ст. почав формуватися у місті єврейський квартал, який до середини XIX ст. набув завершеного вигляду і не змінювався впродовж наступного століття. Він обмежувався площею Ринок (з північного сходу), сучасними вулицями Довбуша (з півдня), Симоненка (із заходу), Лесі Українки (з північного заходу). Там розміщувалися Велика синагога, храм хасидів, школи для навчання релігії, крамниця товарів релігійного культу тощо.

Всього наприкінці XIX ст. у місті діяло 5 синагог, у т. ч. 2 молитовні будинки хасидів.

Відомі імена деяких рабинів: Шая Самуелович (згаданий в 1714 р.), Іцхок Сегал та його син Мер (друга чверть XVIII ст.), Мешулам Ашкенадзі (помер у 1776 р.), Лейба Горвіц (наступник Ашкенадзі), Мордхе Рімалът і його син Менахем (перша половина XIX ст.).

Інтер'єр синагоги. Світлини 1930-х рр.

Єврейська родина з Добромиля, 1923 р.

У 1860 році під австрійською адміністрацією єврейське населення скоротилося до 850 осіб (53% від загальної кількості населення) через податки та нижчі доходи. До 1870 року воно зросло до 1884 (62% від загального населення) і зросло до 2035 (63% від загального населення) до 1890 року, коли в місті розвинулася промисловість.

До 1910 року єврейське населення досягло 2271 (63% від загальної кількості населення).

У 1908 році активізувалися сіоністські організації, було створено товариство «Теодор Герцль». У 1921 році кількість євреїв зменшилася до 2119 осіб (62% від загальної кількості населення).

У суспільно-політичному житті євреї також були організовані. У місті діяли осередки по-різному політично орієнтованих партій та організацій. Найбільшу активність вони проявляли під час виборів до сейму, до якого їхні кандидати йшли за окремим списком. Мали свій спортивний клуб «Маккабі», який у 1929 р. облаштував власний стадіон (на лівому березі Вирви напроти єврейського кварталу; спортивні змагання там відбувалися до кінця 50-х років). У 1936 р. в місті було засновано єврейську футбольну команду «Маккабі», яка разом з УСК брала участь у розіграші чемпіонату Галичини в найнижчій групі «С».

Єврейський цвинтар²⁰⁹

Єврейський цвинтар, 1937 р.

Очевидно, в часі прибуття євреїв у Доброміль виникло й місцеве кладовище. Перша письмова згадка про нього стосується 1612 р. – розташовувалося воно на пагорбі з північної сторони міста і межувало з селом Ляцко. Від єврейського кварталу до цвинтаря вела вуличка за назвою Мертва (тепер не існує; ліворуч знаходиться торговий комплекс «Чумак»).

Останнє відоме єврейське поховання було в 1941. Єврейська громада була хасидською. Жодне інше місто чи село не використовувало це кладовище. Приблизний розмір цвинтаря до Другої світової війни становив 5,00 га, а зараз – 3,00 га. Жоден із 20 надгробків не знаходиться на початковому місці. Межі

²⁰⁹ URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries/lviv>

цвинтаря нині менші, ніж у 1939 році через житлову забудову та сільське господарство. Цвинтар був спустошений під час Другої світової війни, а не в останні 10 років. В межах кладовища знаходяться приватні будинки. Після війни надгробки використовували для зміцнення підвалів будинків. Від кладовища не залишилося нічого, крім пасовища на вершині пагорба.

Меморіал на єврейському цвинтарі.²¹⁰

Друга світова війна та Голокост²¹¹

З початком нацистського нападу на Радянський Союз, 22 червня 1941, з'єднання Червоної Армії не змогли чинити опір і швидко почали відступати. Почалась евакуація чиновників та родин, прибулих із східних областей. Вже 26 червня Добромилі покинули усі садівці та військові.

З огляду на переповненість у тюрмах, НКВС УРСР 4 червня видав наказ про відправлення на схід майже 30 тис. в'язнів. Проте для повної евакуації потрібен був час і організаційні можливості, яких на той час вже не було. Тому заступник наркома НКВС СРСР надіслав начальникам тюрем телеграму розстріляти всіх ув'язнених. Масові розстріли розпочалися вже 23 червня. Зранку, 27 червня, добромиліани, у тюрмі виявили тіла 88 осіб (84 українці, 2

²¹⁰Фото з книги Артура Курцвейла «Перетворення в Добромилі», наведені у Facebook Марлою Осборн (жовтень 2016).

²¹¹Pod Dobromilem oprawcy z NKWD zamordowali młotami kilkuset Polaków i Ukraińców URL:<https://dorzeczy.pl/117335/2/koszmar-w-kopalni-soli-zapomniana-sowiecka-zbrodnia-na-polakach.html>; Кріль М. Добромилі у долині Вирви. Т. 3: коротка історія євреїв. – Львів, 2018. – 296 с.

поляки, 2 євреї). Великий злочин відбувся на території місцевого солезаводу. Як вдалось з'ясувати, військами НКВС було вбито та скинуто у соляні шахти понад 2,5 тисяч осіб українського, польського та єврейського походження. Це були в'язні Добромильської та Перемишльської тюрем, переважно національно-свідоме та активне населення, яке не було прихильним до советської влади. У шахтах було знайдено також трупи дітей. Станом на червень 2015 року відомо про приблизно 3600 вбитих.

Євреї під наглядом німців витягують тіла замордованих НКВС із соляної шахти в Добромилі²¹².

Ввечері 27 червня 1941 р. до міста увійшли перші словацькі підрозділи.

З липня німецькі окупанти зігнали на Саліну близько 200 євреїв, які впродовж двох тижнів витягали з шахт останки замордованих людей та перевозили їх в інше місце для поховання.

До середини серпня 1941 р. переважно з місцевого українського населення була сформована цивільна адміністрація.

Проте через два тижні майже всі відповідальні посади зайняли німці і місцеві фольксдойчі. Добромиль і околиця увійшли до складу Самбірського округу, а старостою став фон Гарбон. Діяли українська поліція і жандармерія.

---

²¹² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dorzeczy.pl/117335/2/koszmar-w-kopalni-soli-zapomniana-sowiecka-zbrodnia-na-polakach.html>

Німецькі війська в Добромилі, 1941 р.

Похорон жертв більшовицького терору. Панахида на Саліні, 1941 р.²¹³

У Добромилі нацисти розмістили єврейську резервацію (гетто), яка прилягала до синагоги й обгородили колючим дротом. разом із членом юдерату Картаном. Першими там опинилися євреї Добромиля і Перемишля (640 осіб прибули у вересні 1939 р., а до кінця того ж року більшість їх вивезли до Середньої Азії). Перед запроторенням до гетта, відбирали теплі речі (шуби, пальта, шапки), які складали в приміщенні ратуші – цим займався юденрат (орган єврейського самоуправління), який утворили нацисти. Окремим вдалося врятуватися. Кілька осіб з родини Левенталів переховувалися в Квасенинському лісі – в яру викопали криївку, мали похідну кухню для приготування їжі, але уникали зустрічей з людьми. Врятувався й власник тартака М. Ліхтман, родину якого розстріляли. Всі євреї носили на рукаві спеціальні розпізнавальні знаки із зображенням жовтої зірки Давида. Їм дозволяли ходити лише дорогою і заборонили ступати на тротуар.

²¹³ Михайло Кріль Добромиль: сторінки історії // Журнал Пам'ятки України: історія та культура. – №3, 2014р. – С. 4-15. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10435>

У серпні 1942 р. нацисти розпочали планомірне знищення євреїв. На лівому березі Вирви на території поблизу залізничного моста і тартака Ліхтмана, стратили кілька сотень осіб. Понад 200 євреїв згоріло у Великій синагозі, яку підпалила німецька каральна команда оберштурмфюрера О. Шредера. Ряд євреїв вивели на соляні шахти, де вони працювали на ексгумації жертв більшовицького режиму в червні 1941 р. і згодом там же були розстріляні й поховані. У вересні 1943 р., після ліквідації гетта, нацисти приступили до розбирання зруйнованої синагоги. Для цього з Передільниці, де в колишній тюрмі для неповнолітніх був концтабір, привезли на вантажівках в'язнів. Вони розібрали спочатку дах та мури синагоги. Отриманий будівельний матеріал повантажили на машини і відвезли до табору, де використали для зведення бараків.

Розправившись з єврейською громадою, нацисти приступили до руйнування єврейського

Меморіал, присвячений містянам-жертвам Голокосту (Холон, Ізраїль).

єврейського цвинтаря, який займав близько 0,5 га і діяв майже 400 років. Кам'яними надгробками (мацевами) вимостили хідник, який примикає до будівлі аптеки при сучасній вул. Міцкевича (вигляд з часів війни не зберігся, але сучасники стверджували, що більшість надгробків були написами доверху), а також подвір'я на теперішній вулиці Міцкевича, де проживав начальник місцевого гестапо Л.Філюс. Така «бруківка» (майже 50 кам'яних плит, на кількох видно написи) була на цьому подвір'ї ще весною 2016 р.

Так трагічно припинила своє існування велика єврейська громада зі своєю майже 400-літньою історією.

У вересні 1944 р. всю оброблювану землю, яка належала євреям (26 га) було розділено і передано для користування різним власникам. Збережені будівлі відвели під численні державні міські та районні установи.

У 1952 р. розпочалося очищення території від сучасної вул. Торгової в напрямку костелу від завалів каменю і цегли, будівельного сміття.

Наступного року на місці зруйнованої синагоги постав кінотеатр ім. Сталіна, згодом перейменований на «Україна».

Довге²¹⁵

Довге розташоване приблизно за 100 км (68 миль) на південний захід від Львова.

Село засноване у XVI столітті. Вважають, що назва походить від розташування його вздовж річки. В минулому населення займалося скотарством, полюванням і землеробством, засіваючи землі на схилах Карпат.

У 1939 р. проживала 1 тис. 160 осіб: 950 українців, 20 поляків, 150 польських колоністів, 30 латинників, 10 євреїв. Була цегельня, млин, тартак, діяло економічне селянське об'єднання «Маслосоюз». Завдяки йому була споруджена олійниця. Спілка також займалася сепаруванням — «перепускала» селянам молоко на сметану.

Початок Другої світової війни у 1939, переділ Польщі зумовили перехід Галичини під владу Радянського Союзу. Наслідком цього переходу стали репресії та депортація селян у Сибір. Під визначення «куркулів» часто потрапляли і зовсім незаможні селяни. До них зарахували і всіх жителів польського хутора. Частина селян була репресована як вороги народу та засуджена. Дехто загинув у тюрмах.

---

²¹⁴ Пастух Р., Сов'як П., Шимко І. Дрогобиччина: свідки епох. Енциклопедична книга-альбом. — у 2. т. — Дрогобич: Коло, 2012.

²¹⁵URL: <https://web.archive.org/web/20180331173553/http://spadok.org.ua/krayeznavstvo/istoriya-lehendarnoyi-hory-konovoyi>

22.06.1941 року Друга світова почалася на території СРСР. Вже в перші дні війни село було окуповане гітлерівською Німеччиною. Окупація закінчилася у серпні 1944.

Єврейська громада²¹⁶

Про місцеву єврейську громаду відомо небагато. Згідно з єдиним свідченням, записаним Яхадом, до війни в селі жило принаймні кілька єврейських сімей. Свідок Іван С. жив поруч з євреями, яких звали Заїка та Сімик. Обидва євреї жили з хліборобства та землі. Сімик також мав крамницю, де продавав тютюн. Єврейські діти ходили до тієї ж школи, що й неєврейські. В селі не було ні синагоги, ні кладовища. Найближчим містом із великою єврейською громадою була Східниця.

У липні 1941 року Довге було окуповано спочатку угорською армією, а потім німецькими військами. Польовими дослідженнями Yahad вдалося підтвердити інформацію з архіву про розстріл 127 євреїв біля річки. Вбиті в Довгому євреї були не місцевими, а привезеними з боку Східниці. Колону євреїв, серед яких були жінки, чоловіки, люди похилого віку, супроводжували чоловіки в цивільному з пов'язками на рукавах. Яма, де розстрілювали жертв, знаходилася за 1 км від пасовища, поруч із церквою та річкою. Стрілянина тривала кілька годин. Точний час розстрілу встановити неможливо, але це могло відбутися влітку 1941 р. Сьогодні на цьому місці немає пам'ятного знаку.

Іван С., 1932 р.н.: *«Коли я пас корову, то побачив, як колону євреїв вели. Їх везли зі Східниці на берег річки, де були вириті ями. Я не знаю, хто їх там викопав, може, самі євреї, але я вам цього точно сказати не можу. У колоні було близько двохсот людей. У групі були і жінки, і чоловіки, і діти, і люди похилого віку. Усіх розстріляли тут, у Довгому. Я сам не бачив розстрілу».* (Свідчення № 2998U, опитування в Довгому, 20 листопада 2021 р.)

Іван С.

На березі річки була викопана яма, де було вбито 127 євреїв.

²¹⁶URL: <http://yahadmap.org/en/#village/dovhe-dovgue-lviv-ukraine.1996>

Дрогобич²¹⁷ –

Місто в Дрогобицькому районі Львівської області. Адміністративний центр Дрогобицького району і Дрогобицької міської громади. У 1939-1941 і 1944-1959 роках – центр Дрогобицької області. Місто засноване наприкінці XI століття. Було центром староства Перемишльської землі. З XV століття місто розвивалося, як, передовсім, ярмарковий і солеварний центр. Після Першого поділу Польщі Дрогобич відійшов до Імперії Габсбургів. У середині XIX століття перетворився на найбільший у Європі нафтовий центр, що сприяло швидкому розвитку міста. З початку листопада 1918 – повітовий центр у складі ЗУНР, після Акту Злуки 22 січня 1919 – у складі ЗОУНР. Після анексії Польщею – центр повіту Львівського воєводства у міжвоєнній Польщі.²¹⁸ За Пактом Молотова-Ріббентропа 1939 року анексований Радянським Союзом.

Головна площа Дрогобича, 1920 р.²¹⁹

²¹⁷ Фіцовський С. Регіони великої ереси та околиці / Пер. з польськ. А. Павлишина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – С.102.; Нариси з історії Дрогобича. Від найдавніших часів до початку XXI ст. / наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – 320 с.

²¹⁸ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu drohobyckiego w województwie lwowskiem na gminy wiejskie. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19340640542>

²¹⁹ URL: <https://nspu.com.ua/novini/bruno-shulc-sharmannik-iz-cinamonovogo-mista/>

Єврейська спільнота

Перші відомості про присутність євреїв на Дрогобиччині знаходимо в міських актах 1569 р., хоча згадки про їх присутність у місті датуються 1404, 1425, 1452–1454 рр. З 1578 року польський король Стефан Баторій забороняє євреям проживати в місті та вести торгівлю в усі дні крім ярмаркових, таке обмеження діяло до XVII ст.

Отже стосовно XIV–XV ст. – першого етапу розвитку міста Дрогобича не має підстав впевнено стверджувати про присутність єврейської громади. Скоріше за все невеличка гміна постала лише в XVI ст., коли євреї одержали дозволи на господарську діяльність, в основному, торгівельну.

Селили євреїв спочатку біля жуп, навколо яких вирувало господарське життя. Незважаючи на ординські спустошення у XVII ст., вони активізували своє життя в Дрогобичі.

У 1634р. було укладено угоду між євреями і старостою Л. Даниловичем, яка вміщує тексти важливих привілеїв. В одному з них вперше згадується «Лан», на якому євреям дозволялося вживати свої «обряди і набожества» згідно їх законом, але заборонялося влаштувати цвинтар. Це дало змогу збудувати першу в Дрогобичі синагогу, яку в часи козацького нападу 1648 р. було спалено.

За люстрацією 1661–1665 рр. на лані вже виникла ціла вулиця із 15 будинків, зі своїми храмами, генделем і публічними торгами.

Єврейське місто окреслене ревізією 1962 р., вже налічувало 27 об'єктів: «дім великий», будинок-контора, малий будиночок єврейського бакаляра, будинок школяра, золотаря, різника та ін. Містечко на старостинському Лані збереглося до XX ст. Саме тут була збудована невелика синагога. У 1648 р. після козацького штурму міста були зруйновані і синагога, і більша частина єврейського майна.²²⁰

У 1743 р. була зведена мурована божниця і ще кілька малих та звичайних домів молитви. Найбільшу синагогу у Дрогобичу збудовано у 1842–1865 рр., яка збереглася й до нині. Вони були осередками духовного і культурного життя дрогобицьких євреїв.

У 1794 р. австрійським урядом складено перший офіційний перелік населених пунктів Галичини. За цією класифікацією Дрогобичу залишили статус міста. Етнічно він був багатонаціональним, а населення релігійно – конфесійно неоднорідним.

Австрійська статистика свідчить, що в 1785 р. у місті мешкало 2866 греко-католиків, 1600 римо-католиків, 2236 – іудеїв.

За переписом 1900 р. – іудеїв було 44,7% від усього населення Дрогобича. З кінця XIX ст. місто та його околиці стають центром великого нафтового басейну, що зумовило стрімкий розвиток техніки, культури і освіти.

---

²²⁰ Нариси з історії Дрогобича. Від найдавніших часів до початку XXI ст. / наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – 320 с.

Синагога²²¹

Привілей польського короля Владислава IV 1616 року, підтверджений в 1634 році підскарбієм короля і дрогобицьким старостою Яном Даниловичем, надавав площу під забудову єврейської вулиці розміром в 1 лан або 30 моргів (18 га) за 100 злотих на рік. Єврейський квартал, що виник у такий спосіб, отримав назву “Лан”. Відповідно до цього привілею, юдеї мали право побудувати синагогу і утримувати інші громадські інституції.

Саме на території колишнього Лану у старій частині міста, у межі сучасних вулиць Малий Ринок, 22 січня, Лесі Українки та Пилипа Орлика на останній і стоїть знаменита хоральна синагога. На відміну від багатьох інших дрогобицьких синагог, в кожному з котрих ходили представники певного стану, хоральна відчиняла двері для всіх юдеїв міста.

Так синагога виглядала на початку XX століття

Потреба у зведенні великої синагоги була цілком об’єктивною, зважаючи на зростання кількості євреїв у місті. Маленькі святині фізично не могли задовольнити духовні потреби юдейської громади. Варто хоча б глянути на демографію тогочасного Дрогобича. У місті на межі XIX і XX століть євреї становили близько половини населення міста (в 1869 році – 47, 7%, у 1880 році

²²¹L. Wikler, «Z dziejow Zydow w Drohobyczu»// Biuletyn zydowskiego instytutu historycznego», 1969. № 71–72.; S. Rothenberg, List o zagladzie Zydow w Drohobyczu. London, 1984. S. 7.; M. Balaban, Zabytki historyczne Zydow w Polsce, Warszawa, 1929.; Иосиф Гельстон Архитектурные особенности синагог Дрогобыча. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/180/gelston.htm>

з 17500 жителів міста – більше 50%). З часом їх кількість не зменшувалася: у 1939 році з 34 600 мешканців 26, 3 % становили українці, 33, 2 % — поляки, і 39, 9% – євреї.

Будівництво хоральної синагоги розпочалося в 1842 році за кошти єврейської громади і було завершено аж у 1865 році. Зразком для зовнішньої оздобы Дрогобицької хоральної синагоги стала синагога в німецькому Касселі, споруджена 1830 року. Для зображення на фасаді було використано «касселівські» романські архітектурні пояси, притаманні для німецького стилю рундбоген. Стиль, очевидно, теж не був обраний випадково. Як відзначав єврейський дослідник Йосиф Гельстон, певним чином така окраса слугувала свідченням лояльності юдейської громади до влади, оскільки прихильність до неороманського стилю в ті часи вважалася виявленням австрійського і німецького патріотизму.

Найбільшу синагогу Східної Галичини свого часу малював видатний художник, “єврейський Рембрандт” Маурицій Готтліб. Він був однокласником і товаришем Івана Франка, а живопису вчився у самого Яна Матейка. Дрогобицьку хоральну синагогу він також зобразив на своїй картині “Синагога в Йом Кіпур”.

Дрогобицька хоральна синагога, 2014 р.

17 червня 2018 р. у Дрогобичі після довгих літ реставрації було урочисто відкрито хоральну синагогу – архітектурну окрасу міста та яскравого свідка його непересічної, строкатої історії.

Лише на початку 90-х років минулого століття синагогу передано єврейській громаді міста. Паралельно у синагозі відбувалися різноманітні мистецькі події. То ж до того, як повернути собі первісне культове значення, храм на певний час став арт-майданчиком для місцевих і приїжджих митців.

Відновлення Дрогобицької хоральної синагоги може слугувати чудовим прикладом і мотиваційним фактором для порятунку тих небагатьох залишків юдейської духовної спадщини, котрі вціліли на наших теренах у темні часи Шоа і в епоху радянського безбожжя. Історія з порятунком святині дрогобицьких юдеїв може бути взірцем для тієї ж Жовкви, а саме для реставрації її архітектурного шедевр – розкішної оборонної синагоги XVII століття.

Дрогобицька хоральна синагога – одна з двох десятків юдейських святинь, що залишилися у місті після Другої Світової війни. І сьогодні вона є однією з найкрасивіших і найбільших у Східній Європі.

Західна Україна була приєднана до Радянського Союзу лише у вересні 1939 року. Можливо, двадцятирічний розрив у часі від початку руйнування та переробки культових будівель комуністичним режимом на Східній Україні та інших регіонах Радянської Росії дозволив зберегти в Галичині значно більшу кількість єврейських пам'яток. Завдяки цьому сучасні дослідники мають можливість вивчати історію будівництва синагог не лише за малюнками та фотографіями, а й за пам'ятками єврейської архітектури, що збереглися в Західній Україні. Значна кількість синагогальних будівель – 8 з 20, що існували перед Другою світовою війною, включаючи найбільшу синагогу Західної України, – збереглася у місті Дрогобичі прикарпатського.

Дрогобицька хоральна синагога, 2018 р.²²²

²²² <http://www.kray.org.ua/3207/mandrivky/drogobitska-horalna-sinagoga-nove-zhittya-svyatini/>

Єврейський цвинтар²²³

Найдавнішим єврейським кіркутом у Дрогобичі був Старий єврейський цвинтар, заснований, за різними даними, у середині XVII або на початку XVIII століття і знаходився на території єврейського кварталу Лан. Новий єврейський цвинтар був відкритий у 20-х роках.

Єврейський цвинтар у Дрогобичі, 1942 р. Фото: солдат ВН²²⁴

Як пише Йосиф Гельстон, то «Більшості провінційних єврейських громад аж до кінця XVI-го століття не дозволялося мати свої цвинтарі. З цієї причини в період пізнього середньовіччя Старий єврейський цвинтар у Львові став місцем вічного спочинку для всіх євреїв Галичини».

На цьому цвинтарі, до слова, знаходимо поховання Аделі Кікенес з Дрогобича (1710 р.).²²⁵

Хоча перший єврейський цвинтар у Дрогобичі заснований досить давно, однак, широка детальніша його історія відсутня. І часто йде в контексті згадки

²²³ Стецюк О. Від нового до старого: єврейський цвинтар у Дрогобичі // Drohobyczer Zeitung. - 7 липня 2013.; А. Czolowski, «Pomniki dzejowe Lwowa», Lwow, 1896, t.3, s.11, 12. ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України), Львів, ф. 129, оп. 3, д. 268, лл. 1, 2.

²²⁴ <http://www.drohobyczer-zeitung.com/2013/07/cmentarz-zydowski-w-drohobyczujewish>.

²²⁵ Гельстон Й. Єврейські цвинтарі Львова (історична довідка) / Й. Гельстон // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2008. – № 58.

про Бруно Шульца, якого було вбито нацистами під час акції 19 листопада 1942 року.

У книзі Єжи Фіцовського читаємо: «Нема й сліду від могили Шульца; немає сліду від старого єврейського цвинтаря, де спочило тіло письменника поблизу могили матері й батька, для яких він колись сам проектував кам'яні надгробки. На терені колишнього цвинтаря височіє сьогодні новий житловий квартал (сучасна вул. П. Орлика, ділянка від церкви Св. Андрія до автостанції).²²⁶

Нове єврейське кладовище по вул. П. Орлика (Рейха Л.) було засноване 25 серпня 1926 р. До сьогодні на ньому збереглися не більше 200 могил. Про це свідчать дані, зібрані Р. Мнихом: 9 епітафій та 190 прізвищ похованих. Хронологічні межі поховань – найдавніше поховання датується 1918 р. Шраер Гинда, а найпізніше поховання – 1972 р. Фаерман Лия Ильинична.

Новий єврейський цвинтар ставав місцем звірських свідчень окупації: тут братська могила євреїв, вбитих нацистами, а від радянської влади відкритті масові поховання замордованих чимало українців.

Ось, як, описує новий єврейський цвинтар того часу, очевидець **Дмитро Білий** (Мюнхен): *«На жидівському цвинтарі, за містом, у сторону села Грушева, було знайдено шість великих ям, наповнених трупами в'язнів, жахливо помордованих. Я особисто бачив, що в одних були повиколовані очі, відрізані вуха й язика, поламані руки й ноги, колючим дротом пов'язані. Тут в одній ямі я пізнав своїх друзів з нашого процесу 64-х. Вони були помордовані так, як і всі інші. Тут пізнав я свого брата Михайла Білого. В нього було заламане чоло від якогось тяжкого удару, а руки й ноги пов'язані колючим дротом. Біля нього лежав мій тіточний брат Василь Хован, також замордований у такий же спосіб. А біля брами, при вході на цвинтар, побачив я двох німецьких літунів, які були в ганебний спосіб замордовані. В них руки й ноги були обложені з одної й з другої сторони дошками та перебиті цвяхами наскрізь. Тіла помордованих другого дня перевезли на цвинтар при вулиці Нижній Колійовій і тут у спільній могилі їх похоронили».*²²⁷

«Ми починаємо нашу прогулянку на околиці, – пише **Дорін Дауме** (Doreen Daume) з Австрії, – там, де був колишній «новий» єврейський цвинтар, знищений і сплюндрований під час і після війни. Тут така густа трава і чагарник, що ті кілька спотворених часом плит, які ще збереглися і криво стирчать із землі, майже непомітні.

Корова без господаря пасеться на цвинтарі і здивовано піднімає голову, коли ми її минаємо. Може, і Бруно Шульц тут похований, десь ближче до муру. Але точно цього ніхто не знає».²²⁸

²²⁶ Фіцовський Є. Регіони великої ересі та околиці / Пер. з польськ. А. Павлишина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – С.102.

²²⁷ Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Дрогобич: Бескид, 1993. – С.845-

²²⁸ Дауме Д. Реальність міфологізації // Radar. – 2012. – № 6 – С.23.

Культурно-мистецька спадщина²²⁹

Яскравим прикладом співіснування різних культур, мов, релігій та традицій є Дрогобиччина. Її етнонаціональний колорит формувався протягом століть; це територія не тільки розквіту багатоетнічного та багато релігійного суспільства, а й місце руйнування пам'яток культури, винищення людей у ХХ ст., зокрема під час Голокосту, Другої світової війни, етнічних чисток та повоєнного забуття і стирання слідів. Під час Голокосту було знищено значний пласт багатой матеріальної і духовної єврейської культури. У радянський період залишки цієї спадщини були занедбані або остаточно ліквідовані. Тільки після проголошення незалежної України почався поступовий процес відродження і повернення пам'яток єврейської громади Галичини.

Леопольд Готтліб

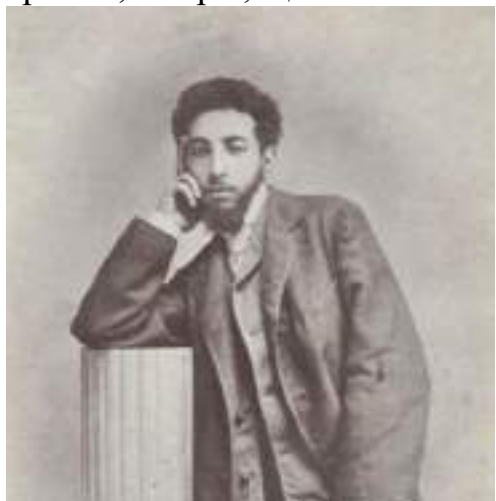
Українська та єврейська громади Дрогобича почали активну діяльність з відкриття шкіл. У 1900 р. засновано першу єврейську жіночу гімназію. Створення політичного, освітнього і культурного середовища в Дрогобичі не відбувалося без яскравих особистостей, які представляли ті чи інші громади. Відомим громадським діячем Дрогобича першої половини ХХ ст. був Еліаш Фаєрштайн і його сім'я. Впливовий промисловець відіграв помітну роль в житті міста. Члени його родини брали участь у комісії із відкриття єврейського кладовища 1926 р., Еліаш Фаєрштайн ініціював будівництво єврейського Дому сиріт, якими опікувалася єврейська віровизнана громада.

У будь-якому випадку будівництво будинку сиріт мало не тільки політичний характер, але й позитивне культурно-релігійне значення для міста, позаяк, величезна кількість безпритульних єврейських дітей з усього повіту отримали унікальну можливість повноцінного виховання, яке включало проживання і навчання в одному закладі. Як правило, це були діти бідних

²²⁹ Фіцовський Єжи Регіони великої ересі та околиці. Бруно Шульц і його міфологія./Є. Фіцовський// Пер. з польськ. А. Павлишина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010.- 544 с.; https://coollib.net/b/245182-yezhi-fitsovskiy-regioni-velikoyi-yeresi-ta-okolitsi-bruno-shults-i-yogo-mifologiya-z-ilyustratsiyam_/read; Папуро, І. І. Культурно-мистецька спадщина євреїв Дрогобиччини. Вісник КНУКіМ: зб. наук. праць. – Вип. 32 / Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2015. – С. 60-66. – 156 с. – Серія «Мистецтвознавство.; Дрогобиччина – земля Івана Франка. Т. 1. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1973.; Мних Р. Дрогобичанин Бруно Шульц / Р. Мних. – Дрогобич : Коло, 2006. – 160 с.; Нариси з історії Дрогобича. Від найдавніших часів до початку ХХІ ст. / наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – 320 с.; Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича /Р. Пастух. – Львів : Каменяр, 1991. – 165 с.; Тимошенко Л. Міжнаціональні стосунки в Дрогобичі (кінець ХІV – ХVІІ ст.) / Л. Тимошенко. // Бруно Шульц і культура Пограниччя: Матеріали двох перших едіцій Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі /Польський Інститут у Києві; Полоністичний науково-інформаційний центр ім. Ігоря Менька ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2007. – С. 297–320.

євреїв, які померли від важкої праці на нафтових підприємствах, значна частина дітей з єврейського Лану.

З кінця 60-х років XIX ст. засновано товариство «Шомер Ізраель» (Стража Ізраїлю), яке займалося і видавничою діяльністю. Це невеликі газети, листівки, що критикували хасидів, агітували молодь відмовлятися від патріархального способу життя і вступати до світських навчальних закладів, йти шляхом просвітництва та асиміляції. 23 лютого 1883 р. в Дрогобичі вийшла друком перша єврейська газета «Drohobyczer Zeitung» (Дрогобицька газета). Засновником і видавцем був Аарон Хірш Жупнік – єврейсько-німецький письменник. Він не тільки редагував статті, а й займався виданням цілої низки часописів та книг, як для Дрогобича, так і для Галичини. Єврейська культура Дрогобича другої половини XIX ст. представлена мистецькими постатями братів з родини Готтлібів: Мауріцієм, Пилипом, Леопольдом і Мартином. Мауріцій Готтліб²³⁰ народився у Дрогобичі в 1856 р. здобув освіту у Львові, Відні, Мюнхені та Кракові. Навчався у відомого майстра польського живопису Яна Матейка. Серед його полотен: «Юдита», «Казимир Великий дарує право євреям», «Євреї, що моляться в синагозі».

Мауріцій Готтліб

Леопольд Готтліб – молодший брат Мауріція графік і художник, автор картин на єврейську тематику. Маловідомий сьогодні дрогобицький художник Єфраїм Лім'єн прославився своїми Ілюстраціями до Біблії і у своїх графічних роботах наблизився до видатних представників Європейського модерну. З містом Дрогобич пов'язана доля однієї з найталановитіших європейських акторок Елізабет Бергнер (1897–1986). 20–30-ті роки XX ст. характеризуються активними процесами єврейського національно-культурного відродження на території Галичини й Польщі.

У Дрогобичі на той час була відкрита музична школа та єврейська хорова студія, у якій учасники отримували музичні знання та виступали на різних світських заходах. На культурно-мистецьке життя єврейської громади Галичини взагалі і Дрогобича зокрема початку XX ст. мала вплив культурно-просвітницька організація «Культур-ліга». Своєю діяльністю вона охопила Україну, Росію, Литву, Білорусію, Польщу. Її завданням було поширення в народі єврейської світської культури в усіх галузях людської творчості. Дрогобич зберігає у своєму лоні багато артистичних постатей, що підтверджують багатокультурність цього міста.

²³⁰Тарас Коковський Дрогобицький «Рембрандт» – Маврицій (Маврикій) Готліб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.ua/drogobickij-rembrant--mavricij-mavrikij-gotlib_n111981

Одним із феноменальних прикладів багато культурності міста Дрогобича є постать письменника і художника Бруно Шульца²³¹, який уславив його у світі. Він жив і творив на перехресті української, польської та єврейської культури, його творчість була тісно пов'язана з рідним містом.

Бруно Шульц, 1933-1935 р.

Попри те, що його твори перекладені на всі європейські мови він, на жаль, маловідомий українцям. Його творчість складають дві повісті «Санаторій під клепсидрою» та «Цинамонові крамниці», що стали шедеврами світової літератури, кілька критичних статей, уривки прози та більше двох сотень оригінальних малюнків. Як художник він розробив і застосував техніку «*cliche-verre*» (фр. кліше на склі), яку ще називав її складною пластиною. Б. Шульц був єдиним відомим у Польщі графіком, що застосовував ці методи.

Варшавському національному музею належить один із двох оригінальних примірників «Книги бовванізму», що складає невелику кількість відбитків комплекту із 20 гравюр підготовлених автором до друку. Характерною рисою гравюр

«Книги бовванізму» є їхня екзальтованість.

²³¹ Він народився глупої ночі, 12 липня 1892 р., у західному передмісті Міські Загороди (Zagrody Miejskie) у Дрогобичі, Королівство Галичини та Лодомерії, імперія Габсбургів. Сталося це за Ринком, на другому поверсі у кам'яниці №10, що стояла на розі вулиці Самбірської (пізніше – вул. Міцкевича). 12 липня 1892 р., у юдеїв – року Божого 5652-го. Його тато, Якуб Шульц (Jakub Schulz; 1846-1915) походив із дрогобицьких євреїв, був за фахом бухгалтером і крамував мануфактурою. Мати, Гендель-Генрієтта з дому Кугмеркерів (Henrietta Schulz Kuhmerker; 1851-1931) виросла в родині дрібних промисловців, які торгували лісом, та мали тартак, по-сучасному – лісопилку. Свого часу це на її посаг вдалося заснувати крамницю і поступово розширити торгівлю. Повнотіла, навіть пухка Генрієтта ніколи сина не картала, а завжди розвивала його тонку натуру.

У Дрогобичі в Палаці мистецтв музею «Дрогобиччина» експонуються фрагменти стінопису, що був створений у 1942 р., коли Бруно Шульц працював на віллі німецького офіцера, розписуючи дитячу кімнату.

За час, що минув після війни, ці малюнки неодноразово забілювали і тільки у 2001 р. під час ремонту будинку дрогобичан Калюжних фахівці побачили стінопис.

Ці малюнки належали Бруно Шульцу. Частина стінопису потрапила до музею «Голокосту» в Ізраїлі, а решту (5 фрагментів) у 2002 р. після реставраційних робіт передали до фондів музею «Дрогобиччина».

Група професорів і випускників гімназії ім. Ягелла в 1935 році. Бруно Шульц стоїть посередині в другому ряду

Ринок у Дрогобичі до Першої світової війни. Справа від собору – будинок Шульців, де народився Бруно і де була крамниця його батьків.

Попри посмертну світову славу, що за рівнем не поступається патріархам європейського модернізму – Марселю Прусту та Францу Кафці, за життя Бруно Шульц затятим мандрівником не вважався. Найвіддаленіші місця, які ненадовго митець відвідував, були Франція та Швеція. Більшу частину своїх літ він провів у рідному Дрогобичі, знехотя подорожуючи в межах однієї країни, столицею якої спочатку був Відень, трохи – Київ, потім – Варшава, трохи – Москва, затим – Берлін.

З приходом німецьких військ в Дрогобич Бруно Шульц розділяє долю усіх дрогобицьких євреїв, переселившись до гетто. На його щастя, художник

Шеф дрогобицького гестапо, гауптшарфюрер СС Фелікс Ландау.

потрапив під опіку колишнього віденського теслі, а тепер поважного гауптшарфюрера СС (відповідно: унтер-офіцер у Вермахті) Фелікса Ландау (Felix Landau; 1910-1983), поціновувала не лише мистецтва, але й коней та собак. Той залучив митця до малярських робіт. На тему казок братів Грімм належало виконати стінопис у синовій кімнаті на віллі, де мешкав Ландау, а також у закритому казино гестапо, офіцерській їдальні, інших будинках, де квартирували гітлерівці. Розуміючи, в якому становищі він опинився, варшавські друзі подбали про виснаженого психічно і фізично Бруно Шульца. Вони підготували та передали художнику фальшиві документи й гроші, аби той міг утекти із

Дрогобича. Перед самою втечею, запланованою на четвер, 19 листопада 1942 р., Бруно Шульц мав заpastися харчами в дорогу.

Дорогою додому, до одноповерхового будиночка на вулиці Столярській, 18, де його сім'я тулилася в одній кімнатці, маляр потрапив під “дику акцію”

Пам'ятна плита на місці загибелі Бруно Шульца.

місцевої айнзацкоманди (einsatz; оперативний військово-розвідувальний підрозділ Служби безпеки). Просто на вулиці Міцкевича гестапівці хапали і розстрілювали юдеїв. То була помста за пораненого німецького солдата – його днями скалічив місцевий рецептар. На розі вулиць Міцкевича і Чацького Бруно Шульцу, котрий прямував за буханцем хліба й не зупинився на оклик офіцера,

двічі в голову поціливі шарфюрер СС Карл Гютлер. Він був кривим ворогом гауптшарфюрера СС Фелікса Ландау; днями той застрелив... “його єврея”: чи то дрогобицького дантиста Львова, чи то місцевого теслю Гауптмана. Під страхом смерті рано вранці наступного дня, у п'ятницю приятель маляра, дрогобицький правник Ізидор Фрідман приїхав возом, забрав із кишені мерця

документи (годинника поліцаї вже зняли) та поховав загиблого на старому єврейському цвинтарі; як заповідав Бруно – біля матері. Тривалий час місце поховання митця залишилося невідомим, а потім дивом вцілілий після війни цвинтар комсомольці повністю стерли з лиця землі.

Гетто – ШОА єврейської спільноти²³²

Антисемітська політика нацистської адміністрації, перш за все, проявлялась у сегрегації єврейського населення. Ще під час захоплення Польщі, 21 вересня 1939 року, начальник головного управління імперської безпеки (з нім.– Reichssicherheitshauptamt, далі – РСХА) Рейнгард Гейдріх видав “термінову депешу” (Schnellbrief). Це були перші інструкції щодо ставлення до євреїв, які проживали на окупованих територіях. Концентрація єврейського населення передбачалась у великих населених пунктах неподалік залізничної дороги.²³³

Мешканці гетто в Дрогобичі очікують депортації, 21 липня 1941 р.²³⁴

Фактично репресії єврейського населення розпочалися зразу після зайняття німцями Дрогобича. За спогадами Альфреда Шраєра, євреї мали лише

²³² Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 68. – Спр. 348. – Т. 13.; Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) Дрогобич, Коло, 2009 рік;— ISBN 978-966-7996-46-8; Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 278; 279.; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; <http://www.deathcamps.org> – сайт, присвячений нацистським таборам смерті у роки Другої світової війни.; <http://www.yadvashem.org> – офіційний сайт Яд Вашему (Тель-Авів, Ізраїль); www.sztetl.org – офіційний сайт Музею польських євреїв (Варшава); www.ushmm.org – офіційний сайт Музею Голокосту в Нью-Йорку (США); [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aish.com> – The Holocaust Studies.; <http://www.herodote.net> – французький історичний портал.; В. Зілінський ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 378–387.

²³³ Yitzhak Arad, Israel Gutman, Abraham Margalio. Documents on the Holocaust (Jerusalem: Yad Vashem, 1981), 173–178.

²³⁴ Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту: Дрогобицька громада пам'ятає. <https://drohobych-rada.gov.ua>

два варіанти дій, щоб отримати можливість врятуватися від винищення: потрапити, як він, в один із трудових таборів, де виготовляли необхідну гітлерівцям продукцію; утекти, отримати фальшиві документи на не єврея і сховатись, «розчинитись» серед українського та польського населення.

Дрогобич. Трупи у відкритій братській могилі, 1944-1945рр.²³⁵

156

12 липня 1941 року в лісі біля Дрогобича (урочище Тептюж), очевидно, не без участі всієї айнзатцкоманди «радом'яни», розстріляно більш як два десятки євреїв, серед яких були й корінні дрогобичани, і єврейські біженці з Відня. Пізніше, у зв'язку зі знищенням радянською владою в'язнів тюрем при відступі з Дрогобича, знайдені тіла помилково також приймуть за замордованих НКВС українців та 23 липня поховують за участю священників, як християн.²³⁶

Збереглися витяги з щоденника одного з «радом'ян», Фелікса Ландау: *«Дрогобич. 12 липня 1941 року. О шостій ранку мене розбудили: "Необхідно виконати вирок!.." Ну що ж, прекрасно, я знову буду катом, а потім і могильником, чому б і ні?.. Двадцять три людини повинні бути страчені, серед них дві жінки... Ми повинні були знайти підходяще місце для розстрілу та поховання. Декілька хвилин, і воно було знайдено. Засуджені — з лопатами, повинні самі викопати собі могили. Двоє беззвучно плакали. Інші проявляли неймовірну мужність. Я наказав швидше копати, щоб не думали ... Дивно, я абсолютно спокійний. Ніякої жалості, нічого. Цінні речі, годинник і гроші —*

²³⁵Фото з архіву музею Яд Вашем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://collections.yadvashem.org/photosarchive/en-us/9778_1857.html

²³⁶Круглов А. Хроника Холокоста в Україні.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. — 208 с.

все в одну купу ... Ці дві жінки повинні були стати на крайку рову і бути розстріляні першими. Вони йшли й оберталися. Шестеро з нас повинні стріляти. Ми розподілили роботу таким чином — троє повинні були потрапити в голову, троє в серце. Я цілив у серце. Постріли були точні, і мізки вилітали в повітря. Три кулі в череп — надто багато, майже зносять голову. Майже усі впали без звуку, тільки двоє довго мучилися. Пістолетний постріл нічого не коштує, але це не наша невдача, ми стріляємо разом. Остання група повинна засипати убитих у рові, потім настає й її черга, і вони падають у рів. Втомлений, без задніх ніг, повернувся додому ... ».

Члени шуцполіції Дрогобича²³⁷

Рішення про створення гетто на території дистрикту “Галичина” було ухвалено 17 грудня 1941 року. До того часу створення гетто було ініціативою місцевої адміністрації, і в найбільших містах дистрикту вони уже існували. Наприклад є багато документів, що висвітлюють пришвидшення процесу утворення закритих гетто. У Дрогобичі воно було створене вже у вересні 1942 року. Про це крайсгауптман Дрогобича пише в листі до міського комісара (Stadtkommissar) Борислава (08.09.1942).²³⁸

²³⁷ Фото з архіву музею Яд Вашем. URL: http://collections.yadvashem.org/photosarchive/en-us/9778_1857.html

²³⁸ ДАЛО, ф. Р-1933, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

Ліквідацію Дрогобицького гетто розпочато у травні 1943 року. 21 травня та 22 травня нацисти знищили хворих з єврейського шпиталю. Зі спійманих 735 юдеїв 30 розстріляно, 705 відправлено до Львова. 4 червня нацисти знову почали декого з євреїв розстрілювати на місці. Решту вивозять до Броницького лісу, примушують роздягнутися та знищують групами кількістю від 6 до 10 осіб. Ховають у викопаних розрахованих на 200—300 трупів ямах. 8 червня на єврейському цвинтарі гітлерівці розстріляли 24 ортполіцаїв. 25 липня 200 в'язнів Дрогобицького гетто розстріляно на вапняному заводі у селі Глинна-Наварія Пустомитівського району. 27 липня 680 євреїв кинуті окупантами до тюрми на вулиці Стрийській, за деякий час 640 осіб вивезено у Броницький ліс та розстріляно.

Єврей з Дрогобицького гетто

В серпні розпочато ліквідацію трудових таборів. Наприкінці серпня гітлерівці ліквідували останній єврейський табір праці. Спосіб той же: спочатку у в'язницю на Стрийській, потім групами до Броницького лісу. Восени 1943 року понад 200 осіб розстріляно у лісі біля цегляного заводу в Дрогобичі.

На той момент живими німці залишили

Єврей із зіркою Давида на шії. Дрогобич, 1941-44 рр.

лише невелику кількість найбільш цінних для них робітників та ремісників. У квітні 1944 року, у зв'язку з наступом радянської армії, яка наближалась до міста, останні євреї були відправлені до винищувального табору Белжець.

Одним із убитих був відомий письменник і художник Бруно Шульц, який загинув від кулі офіцера СС 19 листопада 1942 р. У дрогобицькому гетто також загинув відомий польський математик єврейського походження Йозеф Шраєр, який вчинив самогубство, коли німці виявили його схованку.

Значна частина євреїв була знищена в період із серпня по листопад 1942 року, зокрема вивезена поїздами Голокосту до винищувального табору Белжець. 15 липня 1943 р. окупаційні влада проголосила Дрогобич «чистим від євреїв». Після серпня 1944 р. бл. 400 євреїв вийшли зі своїх схованок. Вони змогли пережити Голокост у тому числі завдяки допомозі небайдужих українців і поляків.

Дрогобич, єврейка та четверо дітей на збірному пункті перед депортацією.

Отже, створення та існування гетто було напряму пов'язане з процесом знищення євреїв. Для окупаційної нацистської адміністрації так було легше здійснювати свої заходи супроти єврейського населення.

Elena Fanalova (RFE/RL)

Пам'ятник жертвам Голокосту у Броницькому лісі

Дунаїв, перед 1918 р.²⁴⁰

Перша відома письмова згадка – 15 липня 1386 року; титулярний Король Русі Владислав Опольчик своєю грамотою, виданою в Любовлі, віддав село у вічне володіння шляхтичу Денгарту²⁴¹.

1424 року король Владислав II Ягайло дав дозвіл архієпископу Яну Жешовському перетворити Дунаїв на місто, засноване на магдебурзькому праві.²⁴² Архієпископ Ганецький будує в Дунаєві замок.

Дунаїв відомий також перебуванням у ньому Григорія з Сянока (1451—1477) – один з перших і найвидатніших галицьких гуманістів доби Відродження. У своєму палаці в містечку Дунаїв влаштував осередок культури, куди приїжджали найвидатніші діячі культури з усієї Європи. До наших часів залишився лише оборонний костел святого Станіслава єпископа.

1915 року під час першої світової війни містечко було зруйноване. Під час першої світової війни, у липні 1915 року, в околиці Дунаєва відбувалися бої між російською та австро-угорською арміями, під час яких були спалені практично всі господарства та вщент зруйнований замок.

У 1935 році в селі було 590 господарств, з них 260 українських, 304 польських, 26 юдейських.

1939 році розпочався новий «період» історії Дунаєва: фактично – московсько-більшовицька окупація, прихід тоталітарного сталінського кривавого режиму.

²³⁹Dunajów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1881. – Т. II. – S. 224. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_II/224; Василь Лаба. Історія села Дунаїв – Львів: Камула, 2005. – 138 с.; Б. Л. Козловський, В. П. Лаба, М. М. Жолінська-Канака. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. 696 с.

²⁴⁰URL: <https://castles.com.ua/dunaev.html>

²⁴¹Дарча грамота опольського князя Владислава шляхтичеві Денгартові та його спадкоємцям на с. Дунаїв Львівського повіту.

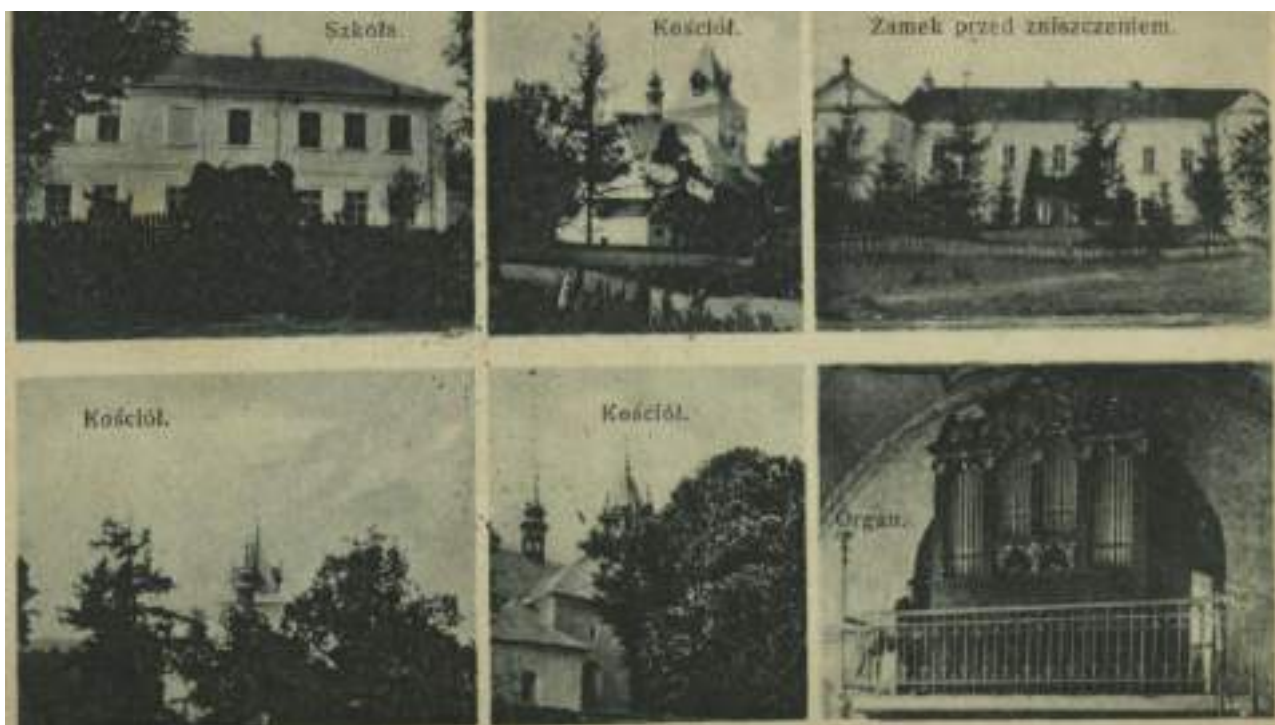
URL: <https://web.archive.org/web/20210419221414/https://archives.gov.ua/?uniq=1&s=&r=39&a=8&f=1>; Akta grodzkie i ziemskie – Lwów, 1870. – Т. 2. – 295 s. – S. 22-23. (лат.), (пол.) URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_AktaGr_2/e_dzherela_AktaGr_2.pdf

²⁴² Акти городські і земські. – Львів, 1870. – Т. 3. – С. 186-188, ХСVII. (пол.)(лат.).

URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/44646>

22 червня 1941 року з початком радянсько-німецької війни під тиском німецької армії «совіти» були змушені відступити. 2 липня 1941 року через Дунаїв пройшла 97-а легка піхотна дивізія вермахту на чолі з генерал-лейтенантом Ернстом Руппом. Німецькі солдати відновили знищений під час відступу радянських військ міст через річку Золота Липа.

До літа 1944 року містечко перебувало під німецькою владою.

Дунаїв, 1930 р.²⁴³

161

Дунаїв. Друга світова війна.²⁴⁴

²⁴³ URL: <https://obc.opole.pl/dlibra/show-content/publication/edition/6896?id=6896>

²⁴⁴ URL: <https://castles.com.ua/dunaev.html>

Дунаї, залізничний вокзал. 1930 р.²⁴⁵

Єврейська громада

Перші згадки про євреїв у Дунаєві відносяться до 1629 року. У 1765 році в Дунаєві проживало 50 євреїв. У 1880 році в Дунаєві проживав 331 єврей (18% від загальної кількості населення). У 1900 році єврейське населення налічувало 338 осіб (14% від загальної кількості населення).

Інформація про заснування кладовища невідома, але найдавніші знайдені надгробки датуються 1840-ми роками. Цвинтар позначений на австрійській карті 1880 р. Імовірно, цвинтар діяв до Другої світової війни.

Під час Першої світової війни багато єврейських будинків, а також синагога були зруйновані.

До 1921 року єврейське населення скоротилося до 95 осіб (4% від загальної кількості населення). У 1930-х роках діяли синагога та хедер.

У вересні 1942 року все єврейське населення Дунаєва було депортовано в Белжець.

Дунаїв, мацеви на єврейському цвинтарі.²⁴⁶

²⁴⁵URL:<https://archiwum.allegro.pl/oferta/stacja-kolejowa-pkp-dunajow-foto-kresy-lata-30te-i13477933228.html>

²⁴⁶ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/dunayiv-jewish-cemetery/>

Жидачів, 1910 р.²⁴⁸

Перша письмова згадка про місто датується 1164 роком, де воно значиться як Удеч (або Зудечів). Надалі в документах зафіксовано ще близько 25 назв міста. У XII ст. Жидачів мав характерну для тодішніх міст будову – основна частина (дитинець) знаходилась у північній частині гори Базиївки, а за оборонним валом розміщувався ремісничий посад. Вже тоді місто, розташоване на перехресті сухопутних і річкових шляхів, було важливим центром торгівлі. Про це свідчить існування в ньому кам'яної церкви Святого Миколая – покровителя купців і моряків.

У 1393 р. польсько-литовський король Владислав Ягайло, перебуваючи в Жидачеві, бере місто у своє володіння і надає йому магдебурзьке право, що сприяло економічному розвитку міста. Жидачів у той час був одним із найбільших міст Галичини, мешканці якого торгували сіллю, займались землеробством. Ці заняття відображені на гербі міста 1533 року – біла соляна куля, леміш від плуга, серцеподібний щит. Цікавим є факт, що в 1676 р. на

²⁴⁷ Bostel F. Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu żydaczowskiego w r.1765. – Archiwum komisji historycznej, 1891, t. 6, s. 357 – 378. URL: <https://polona.pl/item/zydzi-ziemi-lwowskiej-i-powiatu-zydaczowskiego-w-r-1765,Njc4NTkyNjE/6/#info:metadata>; Історія міст і сіл УРСР : Львівська область. – К. : ГРУРЕ, 1968 р; URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2255/evreji-zhydacheva.html>; Жидачів [спецвипуск «Галицької брами»]. – ГБ, 1999 р., № 51-52 = 24 с.;

Возняк Т. Жидачів// Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2007. – № 48. – С.407-409.URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_use-svit_Halychyny.pdf/;

Оппенгейм І. Про лідерів хасидизму в Галичині: мислі і діла реббе Цві Гірша з Жидачева (1763 – 1831 рр.). – Gal-Ed, 1991, vol. 12, 12 р. – мова іврит.

²⁴⁸ URL: <https://kresy.org.pl/9986282,foto.html>

шляху з-під Журавно в місті зупинявся відомий польський король Ян III Собеський.

XIX ст. відоме як період епідемій холери, пожеж, від яких часто потерпало місто. Проте вже у другій половині XIX ст. будуються кам'яні приміщення повітового суду, повітової ради, два приміщення школи, закінчується в 1889 році будівництво колії Стрий – Ходорів. Отже, Жидачів отримав залізничне сполучення.

Перед Другою світовою війною в місті нараховувалось близько 4200 мешканців, з них – понад 1900 українців, 1290 поляків, 950 євреїв. Існували дрібні підприємства харчової промисловості, цегельні кар'єри по видобуванню каменю, кузні, дизельна електростанція, майстерні кравців та шевців, була поширена приватна торгівля, розпочалось будівництво паперової фабрики. На той час діяли три синагоги, одна церква, один костел.

Єврейська громада

Перша згадка про побут євреїв у Жидачеві датується 1450 роком. В ній говориться про збирача податків Галицької землі Самсона з Жидачева. Цей заможний та впливовий чоловік в 1461-1463 роках утримував у заставі три села: Середнє Старе, Середнє Нове та Ольхівець. В 1469 році він був коломиїським митником, а в 1472-1473 роках Самсон взяв на відкуп волинську жупу, на якій організував видобуток та варіння солі.

Жидачівський ринок, 1933 р.²⁴⁹

²⁴⁹ URL: <https://kresy.org.pl/9981034,foto.html>

Про євреїв міста Жидачева та інших міст цієї землі згадується у розпорядженні польського короля Зигмунда I від 03.07.1521 року, де він наказує збирачам податків знімати з євреїв мито в розмірі, який було визначено на сеймі в Бидгощі. Згідно з реєстром королівських податків з 1538 року, в Жидачеві проживало 9 єврейських родин. Для порівняння можна навести дані міст: Галича, де мешкало 13 сімей, та Львова – 78 родин. Кількість членів єврейської родини складалось в середньому з осіб. Таким чином, в першій половині XVI-го сторіччя в Жидачеві проживало близько 50-ти євреїв.

Хоча король Зигмунд I дозволив в 1546 році проведення в Жидачеві трьох ярмарок на рік, через татарські наїзди на галицькі землі та різні обмеження в праві на ведення господарської діяльності, кількість євреїв в Жидачеві зменшувалась. В 1629 році в місті залишалась тільки одна єврейська родина. Відродження єврейської громади в Жидачеві мало місце наприкінці 60-х років XVII-го сторіччя.

Інтер'єр синагоги, 1913 р.

Жидачівська синагога, 1913 р.

14 квітня 1671 року польський король Міхал надав право євреям Жидачева займатись орендою та торгівлею. Це сприяло розвитку місцевої єврейської громади, члени якої через певний час в деяких галузях господарства посіли в місті домінуюче становище.

В 1728 році місцеві міщани Хайновський і Сурський, не витримавши конкуренції поскаржились в староство на євреїв Зусмана Осьовича, Шмуйла Локая і на всю жидачівську синагогу за те, що вони утримують монополію на виготовлення пива та горілки. Починаючи з 1708 року євреї не давали завозити в Жидачів спиртне. А це було збитково, оскільки з 1702 року в місті дозволялось проводити вже 4 ярмарки.

В 1765 році в Жидачеві проживало 199 євреїв. Зберігся поіменний перелік єврейських родин Жидачева, які проживали в шести районах міста, датований 02.09.1790р.

У 1800 році в Жидачеві починає діяти єшива – школа єврейських рабинів під керівництвом відомого теолога Гірша (Цві) Айхенштайна. З ним пов'язана одна з найчисленніших хасидських династій – так звана Жидачівська хасидська династія. Раббі Цві (Гірш) Айхенштайн з Жидачева (Rabbi Zvi Hirsch Eicheinstein mi-Zydachov) народився 1762 р у Самборі і помер 1831 р. у Жидачеві. Його ім'я на івриті (Цві) означає те ж, що на їдиш (Гірш) – олень. У гебрейській мітологічній традиції олень є найчистішим і найтрепетнішим алегоричним символом.

Гірш (Цві) Айхенштайн і сам був автором ряду книг. Його книга «Атерет-Цві» (Aretet Zvi) є коментарем до книги «Зогар». А у книзі «Сур Мі'ра Ве'асе Тов» (Утримування від зла та чинення добра) він накреслює шлях духовного росту, опираючись на студії книги «Зогар» та «Кітвей Арі».

Синагога

Наприкінці двадцятих – початку тридцятих років XVIII-го сторіччя, у Жидачеві будується відома дерев'яна синагога, подібна до Ходорівської або Берездівської, які є майже на 90 років старшими. Згідно з даними австрійської комісії від 14 серпня 1927 року жидачівська синагога мала на час опису близько 100 років.

Цікаві відомості про жидачівську синагогу наводять в своєму повідомленні місцевий староста Якуб Чехович, який 27.08 1790 року писав, що

Єврейський цвинтар. Жидачів, 1930 р.

божниця розташована в місті на 64-му лані та знаходиться під протекцією місцевої влади. Вартість будівлі Чехович визначив у 2000 флоринів. Так само, як і в розташованих неподалік від Жидачева дерев'яних синагогах Берездівців і Ходорова, інтер'єр місцевої божниці був прикрашений яскравими розписами. У міжвоєнний період дослідники відчитали дату їх створення – 1809 рік. Мотивами розписів були традиційні зображення: біблійних тварин, орнаментів, гебрейської каліграфії, якою

писалися уривки з Тори, краєвидів Святої землі та Єрусалиму.

Алоїз Брієр у своїй книзі «Дерев'яні синагоги Польщі» (нім.) на сторінках 20 та 55 стверджує, що персонажами розписів в Жидачівській синагозі були навіть людські істоти, зображення яких в юдаїзмі заборонено. Тому їх обличчя замалювали за наказом рабина.

Відомі дослідники – подружжя Пехотків – вважають, що подібність стильової манери письма єврейських художників, які розписували дерев'яні

божниці Ходорова, Безрадівців, Жидачева та інших містечок Західної України, професійна спадковість ремесла – дають підстави вважати, що в середині XVIII-го сторіччя поблизу Львова існувала своєрідна малярська школа з оздоблення синагог.

На підставі вищенаведеного можна припустити, що жидачівську божницю розмальовувати ті ж самі майстри, які залишили по собі неповторні творіння в ходорівській синагозі, а саме Ізраїль Лісницький з Яричева і професор – реставратор Батовський (1910 рік).

Охель на єврейському цвинтарі в Жидачеві, 2010 р.

Ще однією єврейською пам'яткою Жидачева є оповитий серпанком легенд цвинтар, розташований на північній околиці міста, найдавніші надгробки якого датувались другою половиною XVII-го сторіччя.

На цьому цвинтарі спочивають відомі рабини та цадики з родини Айхенштайн. Колись, над похованнями найвидатніших релігійних авторитетів ставились Охель (каплички).

Підчас Другої світової війни цвинтар був понівечений, а у повоєнні роки його територію віддали на поталу людській злості та невблаганному часу.

Лише на початку дев'яностих років коштом нащадків родини Айхенштайн та цадиків з Комарна біли відновлені два Охелі.

В одному з них знаходиться сім надгробків, а в другому чотири. Написи на них оповідають про заслуги кожного з цих достойних мужів, а також про твори, які вони написали.

Охель на єврейському цвинтарі в Жидачеві, 2010 р.

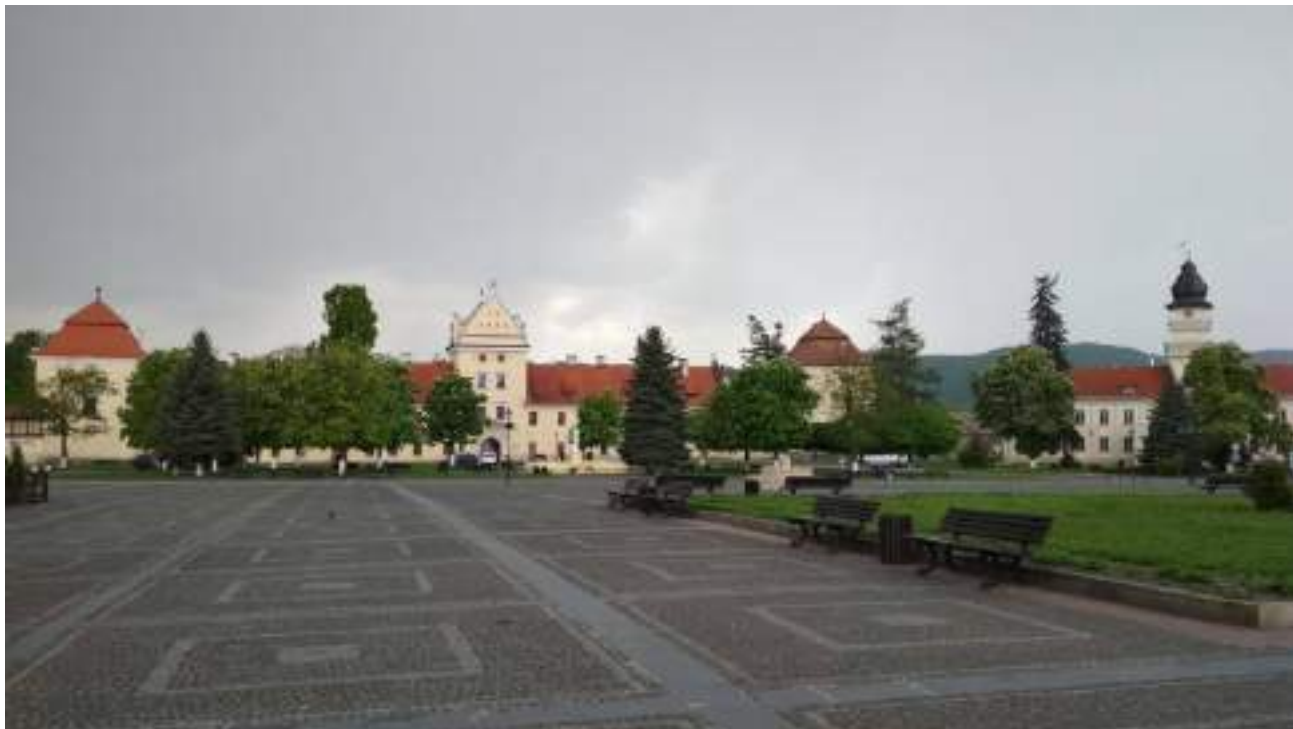
У 1931 р. в Жидачівському повіті за офіційною польською статистикою мешкало 4 728 євреїв.

Перед II Світовою війною у місті нараховувалось близько 4 200 мешканців, з них – понад 1 900 українців, 1 290 поляків, 950 євреїв. На той час у Жидачеві діяли три синагоги, одна церква і один костьол.

Війська Вермахту окупували Жидачів 3 липня 1941 р. 5 вересня 1941 р. частину євреїв перевезли до Белжеця.

30 вересня 1942 року решту євреїв депортували до Стрийського гетто.

Друга світова війна стала останньою подією в довгій історії Жидачівської єврейської громади.

Ринкова площа Жовкви

Джерело: https://zaxid.net/statti_tag50974/

Місто Жовква було закладене в 1597 р. на землях давньоруського поселення Винники, неподалік древнього міста Щекотів (Щекотин, тепер село Глинсько Жовківського району), яке згадувалося у Галицько-Волинському літописі у 1242 р.

Перша згадка в літописах про село Винники датується 1368 роком. Винники лежали на межі Звенигородського та Белзького князівств, через територію яких пролягли торгові шляхи з Галича та Львова на Белз, Холм. Розташування поселення на торговій дорозі сприяло його швидкому розвитку. Після розпаду Руського Королівства (Галицько-Волинського князівства) і захоплення його земель Польщею наприкінці XVI століття (1588 р.) Винники перейшли у власність гетьмана Станіслава Жолкевського, який згодом одержав королівський привілей Зигмунта III Вази на будівництво нового міста та на право назвати нове місто Жовквою (1603 р.).

З наданням Жовкві 22 лютого 1603 р. грамотою короля Сигізмунда III Вази магдебурзького права пожвавилось економічне життя міста й околиць, швидше стали розвиватися ремесла й торгівля. Урядування в місті здійснював магістрат, який обирався за згодою власника міста.

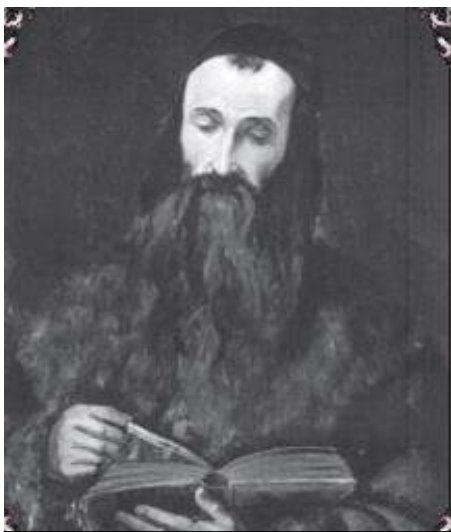
---

²⁵⁰ *Schneider A.* Starożytności miasta Żółkwi krótko opisane na pamiątkę obchodu uroczystości odnowienia kościoła farnego w tem mieście dnia 12. września 1867 r. Lwów, 186; Капраль М.М. ЖОВКВА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Zhovkva.>; Незалежний культурологічний часопис «І». – 2012. – № 67.

Прокладення залізничної колії наприкінці 19 ст. та облаштування нової якісної дороги Львів – Варшава, що пройшла через Жовкву, сприяли швидкому розвитку виробництва та промисловості. Передовсім важливо згадати про склозавод Лілієна, який розташувався на західній околиці Глинського передмістя. Жовква віддавна славилася порцеляновими виробами. Відомо, що наприкінці 18 ст., за сприяння князя Міхала Радзивілла, тут діяла порцелянова мануфактура.

Населення міста в австрійській час зростає – як завдяки природному приросту, так й міграційним потокам. У 1787 у Жовкві нараховувалося 4,5 тис., у 1877 – 6,5 тис., у 1910 – 9,5 тис. осіб. Етноконфесійне обличчя міста визначало єврейське населення, яке становило від 60 % у 1860-х рр., до 40 % у 1910-х рр. Ситуація не змінювалася кардинально до середини 20 ст.: восени 1941 в окупованій німцями Жовкві нараховувалося 4686 (44,0 %) євреїв; 3539 (33,2 %) українців, 2347 (22,0 %) поляків, 50 (0,5 %) німців.

Єврейська спільнота

Нахман Крохмаль

Перша згадка про жовківських євреїв датована 1593 р. А 1600 р. великий канцлер коронний Станіслав Жолкевський дозволив євреям збудувати свій перший молитовний дім. Очевидно, що євреїв у Жовкві тоді було мало і місцева громада мала статус львівського прикагалку. І тільки 1620 р. вона стала самостійним жовківським кагалом. У Жовкві євреям була виділена окрема вулиця, що називалася Жидівською і вела з міста попри Жидівську браму, одну з чотирьох брам міста. Найбільше ж єврейських будинків було довкола синагоги.

Окрім традиційних, одним з головним промислів жовківського єврейства було друкарство. Зрештою, не тільки євреїв, але й українців та поляків. Згадаймо хоча б славну українську друкарню при монастирі оо. василян. Жовківські єврейські друкарні славились на всю Європу і працювали дуже довго. Тут друкували не лише традиційну релігійну літературу, але й теологічні диспути авторів, що надсилали свої тексти з далеких країн.

Скажімо, автор з Амстердаму римованого трактату, що розглядає питання єврейської етики, перекладач Азарії, справжнє ім'я якого – Менахем Гакоген (Azariah, Menahem Hakohen). Трактат називався «Палець Азарії» (Mehiat Azariah, 1727), і його друкують сааме у Жовкві 1795 р. До нині зберігся будинок, де була ця славна друкарня Урі Фабуса Леві з Амстердаму (Uri Fabus Lewi) – пл. Ринок, 10.

Герш Лаутерпахт

Клара Крамер

1640 р. власник міста дозволяє жовківським євреям відкрити єшиву – єврейський релігійний навчальний заклад.

У Жовкві мешкали такі знані особистості, як Якуб Бецалель (Yakub Betsalel), Зандер Шор (Sander Shorr), видатний маскіл та філософ Нахман Крохмаль (Nahman Krokhmal)²⁵¹, 1785-1840.

Як і кожне галицьке місто, Жовква мала велику єврейську общину. З відомих представників цієї нації родом з Жовкви є предки американського політолога Збігнева Бжезінського, польського режисера Єжи Гофмана.

Багато світла на життя євреїв і Голокост у Жовкві проливає автобіографічна книга єврейської авторки Клари Крамер²⁵² «Війна Клари», де вона описує події 1939-1944 років. Твір вперше був опублікований 2009 року в США.

Нещодавно завдяки українському перекладу книжки швейцарської письменниці Зальці Ландманн ми дізналися про її жовківське дитинство часів Першої світової війни. Відомий з ще однієї книжки Філіпа Сендса «Східно-Західна вулиця» жовківчанин, юрист-міжнародник Герш Лаутерпахт. Він автор концепції прав людини як норми міжнародного права. Під час трибуналу над нацистами в Нюрнберзі він ввів у судовий процес поняття «злочини проти людяності». У Великобританії, де прожив більшу частину життя, отримав від королеви титул лицаря.²⁵³

²⁵¹ Нахман Крохмаль (17 лютого 1785, Броди – 31 липня 1840, Тернопіль) – юдейський філософ, історик, один з основоположників юдаїстики та провідних мислителів «Гаскалі» у Східній Європі: Погляди Нахмана формувалися під впливом праць Маймоніда, із нових філософів – Канта, Шелінга і, особливо, Гегеля. Нахман був прихильником «Гаскалі», руху, який виступав за активне включення євреїв у європейське суспільство, поширення світської освіти серед них, залучення євреїв до світського життя. Нахман дуже вплинув на погляди прихильників «Гаскалі», зокрема, на їхнє негативне ставлення до хасидизму. Присвятив свої праці створенню філософської системи юдаїзму в його духовно-історичних проявах. Писав на івриті, збагативши його низкою наукових термінів, чим істотно збагатив сучасну літературу на івриті. Головна праця Нахмана Крохмалю «Море невухей га-зман» («Наставник для тих, хто сумнівається у наш час»). Вона була видана 1851 року, уже після смерті автора. Книга лише частково присвячена суто філософським питанням. У книзі 17 глав, які об'єднані в чотири розділи: глави 1-7 – філософія релігії та історії; глави 8-11 – короткий виклад єврейської історії; глави 12-15 – аналіз єврейської літературної спадщини; глави 16 і 17 – спроба викласти основи своєї філософії, що не отримала, однак, систематичної розробки. // Цинберг С.Л., Крохмаль, Нахман // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – 1911. – Т. IX. – Ствп. 879—884

²⁵² Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / співавт. Стівен Гланц; пер. з англ. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 348 с.: іл.

²⁵³ https://zaxid.net/statti_tag50974/

Синагога²⁵⁴

Перші відомості про жовківських євреїв походять з 1600 року. Руський воєвода Станіслав Жолкевський дозволив тоді євреям збудувати свою божницю. Жовківська громада була львівським прикагалком і лише з 1620 року організувалася в самостійний кагал.

Жовківська синагога ХХ століття. Фото: Край.²⁵⁵

Перша синагога на цьому місці була побудована з дерева в 1625 році, незабаром вона згоріла. З 1601 року в місті існувала вулиця Жидівська, яка проходила попри Жидівську браму. Єврейська громада одержала 1635 року привілей від Станіслава Даниловича, а 1664, 1678 та 1687 років – привілеї від Яна III Собеського, за якими громада отримувала дозвіл на спорудження мурованої синагоги. Проте лише 1692 року було одержано дозвіл на спорудження від архієпископа львівського Яна Липського.

²⁵⁴ Бойко О. Синагога міста Жовкви [Електронний ресурс] // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2012. – № 67. – С. 103. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Larisa/Desktop/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8/67.pdf>

²⁵⁵ URL: <https://dyvys.info/2020/01/27/pam-yati-zhertv-golokostu-yak-u-zhovkvi-ryatuvaly-yevreyiv-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny/>

Нову синагогу починають будувати відразу в 1692 році, під керівництвом королівського «муратора» (архітектора) Петра Бебера. Будівництво було завершено в 1698 або в 1700 році. В кінці XVII століття синагога мала такий вишуканий вигляд, що католицьке духовництво заборонило її білити, аби не затьмарити жовківських костелів. Відтоді божниця зазнавала лише часткових ремонтів.

Жовква, нацисти підірвали синагогу, 1941 р.

У XVIII столітті до синагоги добудували західну частину і контрфорси. Після пожежі 1833 року частково пошкоджена синагога була відновлена.

У 1908 році нефахово перемалювали інтер'єр, без згоди консерватора було знищено рештки поліхромії.

У 1935 році будівлю відремонтували, але й цього разу нефахово. Ціла споруда реставрувалася в 1938 році.

За німецької окупації в червні 1941 року синагогу було підірвано, внаслідок чого зруйнувалися перекриття та інтер'єр.

У 1955—1956 роках її було частково відновлено. До початку 1990-х років приміщення використовувалося як склад. У 2000 році почалася реставрація споруди. Але після крадіжок і відмивання коштів реставрацію зупинено. Станом на 2013 рік будівля в аварійному стані. Реставраційні роботи не проводяться.

У 2012 році Національний банк України ввів у обіг пам'ятні монети номіналами у 5 та 10 гривень «Синагога у Жовкві» серії «Пам'ятки архітектури України».

Цвинтар

Єврейський цвинтар, на якому протягом кількох століть хоронили своїх предків жовківчани, нацисти зруйнували, сплюндрували, осквернили. З надгробних каменів вистелили дорогу, однак ще подекуди на цвинтарі збереглися надгробні плити. За радянської влади на території цвинтаря відкрили базар, а також засолювали овочі, шаткували капусту.

Жовква, надгробні камені на єврейському цвинтарі, 2017 р.

«Ще з радянських часів, – пише Василь Гульгун, – і в пострадянський час територія єврейського цвинтаря в м. Жовква використовується як базар. На могилах бувих жовківчан, мешканців Жовкви, де ще видно надгробні камені – торгують. Не хочу називати ці речі відповідними словами, однак, те все, що підтримувалося радянською безбожною, комуною – атеїстичною ідеологією, неприйнятне в наш час, коли Україна повертається до світових, культурних цінностей, що зберігає пам'ять і поважає її. Люди спочатку обурювались, як – то так зробили базар – ринок на єврейському цвинтарі, але згодом звикли. А молодь і не знає, що ринок на цвинтарі. Однак, коли я розмовляв з людьми, то жінки казали, що як приходять з ринку додому то відчують таке безсилля, втому, гнітюче відчуття, сум, як після похорону. Там світ мертвих, енергетика покійників які з невидимого світу прагнуть справедливості. О! Дай, Боже, той день, коли на ізраїльському цвинтарі буде порядок, не буде базару,

*не будуть українці топтати людські кості древнього народу мешканців Жовкви».*²⁵⁶

Гетто.²⁵⁷

Жовква була окупована німцями 18 вересня 1939 року, а 24 вересня перейшла до складу СРСР відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа. Це призвело, з одного боку, до притоку єврейських біженців з Польщі, а з іншого – весною-влітку 1940-го року радянська влада висилає єврейських «буржуїв» та біженців вглиб країни, євреї Жовкви навіть створюють комітет по допомозі висланим.

За радянської влади приватна торгівля майже повністю припинилася, єврейські ремісники здебільшого об'єднувалися в кооперативи, а єврейські комуністи стали місцевими чиновниками.

28 червня 1941 р. німці окупували місто, наступного дня було спалено синагоги.

22 липня було створено юденрат під керівництвом д-ра Фебуса Робінсфельда та єврейська поліція під командою Чачкеса.

У серпні 1941 року почалося знищення єврейського цвинтаря.

У березні 1942 р. близько 700 непрацездатних євреїв були депортовані в табір смерті Белжець.

У листопаді 1942 року у Жовкві було створено гетто, куди, крім місцевих євреїв, доставлялися євреї з навколишніх містечок та сіл (зігнали на окрему загороджену територію на майдані Домініканського монастиря по вул. Туринецькій).

22—24 листопада 1942 року з Жовкви до Белжеця було відправлено ще 2,5 тис. євреїв (під час навантаження загинуло до 800 чол.).

15 березня 1943 р. понад 600 євреїв-чоловіків було вивезено в Янівський табір.

25 березня 1943 р. біля стрільбища було розстріляно близько 3500 євреїв. 170 працездатних євреїв того ж дня відправлено до Янівський табору, де вони пізніше загинули.

Останні 50-70 мешканців гетто знищено 10 червня 1943 р.

Деякі десятки євреїв зуміли сховатися в бункерах або були врятовані місцевим населенням.

На час вступу до Жовкви радянських військ (23 липня 1944) у місті залишалось близько 70 євреїв.

---

²⁵⁶ Василь Гульгун Місто Жовква. Базар на цвинтарі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pero.org.ua/rozsliduvannia/misto-zhovkva-bazar-na-tsvyntari/>

²⁵⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.; <https://myshtetl.org/lvovskaja/zhovkva.html>

Дорога у лісі, що веде до місця розстрілу єврейського населення

Пам'ятний знак на місці розстрілу євреїв. Фото з відкритих джерел.

Ратуша в Журавному, 1938 р.²⁵⁹

Перша письмова згадка – 1435 рік. У книгах Галицького гродського суду за 1445 рік Журавне вже фігурує як містечко. До кінця XV ст. Журавно належало до родини Ходорівських-Журавнінських.

1468 року дідич поселення Ян Ходоровський (або Ян з Ходороставу) заснував у Журавному на ринку римо-католицьку парафію і побудував костел. Тепер костелу вже немає, а Служби Божі відбуваються в каплиці Чорторійських і Скшинських на старому цвинтарі.

У старовину місто було осередком видобутку та обробки алебастру. Поклади цього чудового та рідкісного мармуру простяглись вздовж лівого берега Дністра на горах, що називають «Бакоцино».

Поселення вигідно розташовувалося посеред річок. Його оточували земляні фортифікації. Їх підсилював замок, який стояв у північно-західній частині над річкою. До міста вели чотири брами. Головною була Стрийська (або Західна) брама. На південь від неї йшла міська стіна, яка продовжувалася єврейською синагогою. Східну браму підсилював мурований костел з контрфорсами. З півночі місто захищали річка Дністер та стіни жіночого монастиря. Міські укріплення та замок у Журавному зафіксовані на карті Боплана.

Магдебурзьке право Журавно отримало в 1563 року.

²⁵⁸Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 14, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 864.; Данилюк Ю.З. ЖУРАВНО. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Zhuravno>;

The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Goeffrey P. Megargee, ss. 746, 770, 853–854.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1520.

²⁵⁹ URL: <https://castles.com.ua/zuravno.html>

1676 року польські війська короля Яна III Собеського майже місяць вели жорстокі бої зі 100-тисячною турецькою армією Ібрагіма Шейтана на «Журавенських полях» між ріками Дністер та Свіча. Невдовзі в околицях міста супротивники уклали Журавенський мир, який завершив польсько-турецьку війну 1673–1676 років і зупинив турецьку експансію, жертвою якої 4 роки перед тим став Кам'янець-Подільський. У 200-ту річницю цієї події в Журавному встановили пам'ятник у формі кам'яної колони на високому постаменті, який зберігся і досі.

Ян III Собеський підписує у Журавному трактат з турками.²⁶⁰

У складі імперії Габсбургів з 1790 р. місто стало власністю Адама Жебровського. У цей час Журавне перетворилося на великий торговельний центр, мало бруковані каменем вулиці, всі будинки на ринку також були муровані з каменю. Враховуючи заслуги Жебровських у розвитку міста, вдячні нащадки обрали герб цього роду за герб Журавного.

У 1939 році в місті проживало 4300 мешканців (2100 українців-грекокатоликів, 500 українців-латинників, 500 поляків і 1200 євреїв).²⁶¹

²⁶⁰ Картина Романа Постемпського. URL: <https://castles.com.ua/zurawno.html>

²⁶¹Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. с. 106. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

Єврейська громада та Голокост

Постійне єврейське поселення в Журавно сягає XVIII ст. Євреї працювали переважно орендарями, винокурами, а також дрібними торговцями та ремісниками. У 1890 році в місті проживав 1681 єврей, що становило близько 62 відсотків від усіх мешканців (2716). Однак після Першої світової війни їхня кількість різко зменшилася до 865 осіб у 1921 році. У наступні роки єврейське населення зросло і в 1939 році воно налічувало 1200 осіб.

Ринок в Журавно, 1900 р.²⁶²

Після 17 вересня 1939 р. Журавно було окуповане радянською владою.

3 липня 1941 р. Журавно опинилось під німецькою окупаційною владою. У місті було створено німецьку жандармерію та загін української поліції.

Влітку 1941 року німці наказали заснувати в Журавно Єврейську Раду (Юденрат). Також була створена єврейська поліція – допоміжний орган юденрату, завданням якої було, серед іншого, облік всіх євреїв міста.

Наприкінці липня євреям наказали носити на руках білі пов'язки з синьою зіркою Давида. Пізніше, наприкінці серпня, їх змусили сплатити так званий внесок у розмірі 100 000 зл. Їм також не дозволяли купувати їжу на ринку та залишати межі міста. Єврейські школи були закриті.

²⁶² URL: <https://zhydachiv.wiki/wiki/>

Синагога в Журавно 1906-1908 рр.²⁶³

Юденрат створив бюро праці, яке направляло євреїв на різні завдання. Влітку 1941 року багато з них були задіяні на регулюванні русла місцевих річок, щоб захистити місцевість від затоплення.

Взимку 1941/1942 років євреї були змушені віддати свої шуби та весь інший теплий одяг німецькій армії. Багато з них, близько 150, померли від голоду, холоду та хвороб.

До літа 1942 року в Журавно була створена спеціальна кухня для забезпечення гарячим харчуванням робітників-євреїв.

На 10 червня 1942 року в Журавно проживало 1150 євреїв, 403 з яких працювали на різних видах примусових робіт, переважно на будівництві доріг або в каменоломнях.

У середині червня 1942 року українська допоміжна поліція зібрала 50 євреїв і перевезла їх до бюро праці в Ходорові, ще 15 євреїв заарештувала єврейська поліція – їм погрожували депортацією, щоб вимагати з них гроші. Юденрату терміново потрібно було заплатити німцям хабар або іншу контрибуцію.

4 і 5 вересня 1942 року відбулася широкомасштабна операція знищення, під час якої близько 500 євреїв було перевезено до табору смерті в Белжець. Одночасно було депортовано євреїв зі Стрия, Ходорова та прилеглих міст.

29 вересня 1942 року більшість євреїв, які залишилися в Журавно, були переселені в гетто у Стрию.

У жовтні та листопаді 1942 р. відбулися подальші депортації. Більшість євреїв з Журавна відправили до концтабору знищення в Белжець.

²⁶³ Синагога зруйнована в 1988 році. URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1.html

Родина Ашкеназі з Журавно до 1939 р.: Юзеф (батько), Берта (мати), дочки Місія (Міріам) і Сидонія²⁶⁴

181

Сестри Місія (Міріам) (3-тя зліва) і Сидонія (1-ша зліва) Ашкеназі з друзями в Журавно, до 1939 р.

²⁶⁴ Світлинку надала Місія Ашкеназі з сімейного архіву – проекту «Польське коріння в Ізраїлі» / POLIN Museum.

Золочів. Загальний вигляд, 1910 р. Джерело: voskresinnia.org.ua

Золочів лежить за 64 км від Львова. Ще у 1180 р. на його місці стояло давнє руське поселення Радече. У XIV-XV століттях у місті існувала дерев'яна фортеця, яку спалили кримські татари, але перша письмова згадка про Золочів датується 1423 роком, коли він перейшов від роду Кердеїв до Яна Менжика. У 1427 році Золочів належав боярському роду Щечонів. Від тих часів в центрі міста стоїть боярський двір. Бояри відігравали головну роль у розвитку Золочева й зробили його дуже багатим. Про багатство свідчить той факт, що навіть король Владислав III Варненчик, власник значної частини земель навколо міста, заборгував боярам 300 гривень (на той час це була величезна сума). Віддавати борги Варненчик вирішив золочівськими землями, чим спровокував ситуацію, коли власниками міста почали вважати себе відразу декілька заможних родин. Довгий час після того вони сперечалися за право володіти Золочевом. Закінчилося все тим, що в другій половині XV століття власником міста 1441 р. став Ян Сенінські. 1523 р. Золочів отримує магдебурзьке право. У 1532 році Сенінські продали Золочів познанському каштеляну Андрію з Турки, від якого напівзруйноване після нападу татар місто у 1541 році

²⁶⁵ Возняк Т. Золочів // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С.354-359. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf (дата звернення 14.02. 2023); <https://uk.wikipedia.org/wiki/>; Царинник М. Золочів мовчить // Критика. 2005. № 10.; **Хронологія подій Галицько-Волинської літописі** / М. С. Грушевський // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво "Світ". – 2005. Т. 7. – С. 327 - 387.

перейшло до родини Зборовських. Через двадцять років Гурки відкупили Золочів, але згодом знову продали.

У 1782 р. Золочів став центром Золочівського циркулу – австрійської адміністративної одиниці. На початку XIX століття у Золочеві знову змінився власник – ним став граф Лукаш Комарницький. Це був останній з магнатів, що володіли містом. В 1834 році воно перейшло у власність австрійської корони. Австрійці поставили у місті постійний військовий гарнізон, а із замку зробили в'язницю.

Залізниця, прокладена тут з 1871 року, зручне розташування та водолікарні поблизу теж сприяли розвитку міста. Чимало того неповторного шарму Золочів зберіг і до наших днів.

17 серпня 1920 року після жорстоких боїв з поляками російсько-більшовицькі частини 14-ї армії І. Уборевича, зокрема 47-ї стрілецької дивізії Червоного козацтва, зайняли місто. Наступного дня у місті був створений повітовий ревком, який очолив Василь Гоца. За радянських часів на фасаді будинку Золочівської міської ради була встановлена меморіальна таблиця, що сповіщала про цю подію

Вранці 19 вересня 1939 року радянський 2-гий кавалерійський корпус зайняв місто (за пактом Молотова-Ріббентропа СРСР окупував східні землі Польщі) і розпочав розстріли без суду і слідства.

Єврейська спільнота²⁶⁶

Особливо інтенсивно євреї почали оселятися у Золочеві у XVI столітті, після отримання містом магдебурзького права у 1523 році. Власне з локацією міст, що користувалися магдебурзьким правом, було тісно пов'язане їх заселення євреями. Разом з міським привілеєм Золочів дістав право на

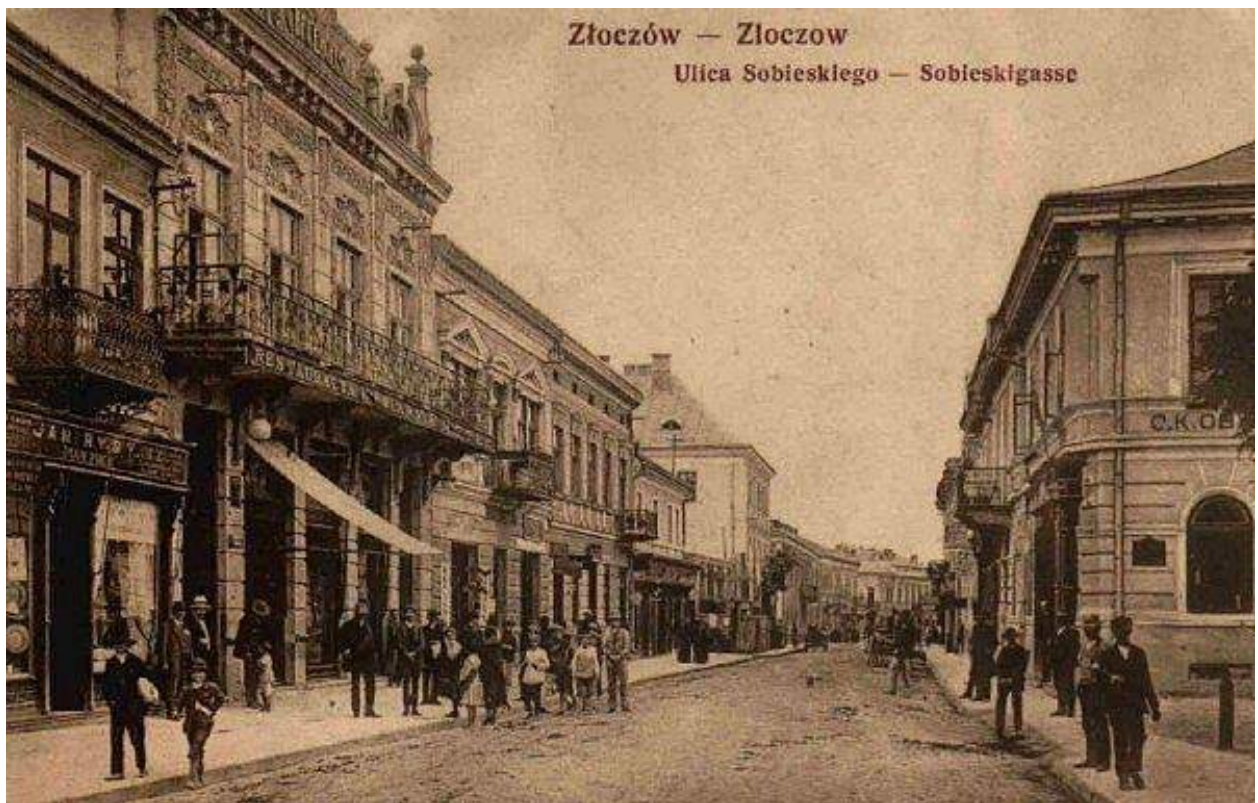
---

²⁶⁶ M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975.; Horn M. *Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600-1647* / M. Horn // *Studia Historyczne*. – Kraków, 1968. – R. XI. – Z. 1(40).; Кулинич, І. М. ВЕРДУМ УЛЬРИХ ФОН. [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Verdum_U; Ksawery Liske *Studia z dziejów wieku XVI*. (Poznań, Nakł. Księgarni J.K. Zupańskiego, 1867). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b741454&view=1up&seq=15](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b741454&view=1up&seq=15); Liske X. *Cudzoziemcy w Polsce* / (Lwów : Gubrynowicz i Schmidt, 1876), [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044013646401&view=1up&seq=1>; Д.Зубрицький, *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси : От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV ст. / Соч. Дениса Зубрицкого; Пер. с пол. [и предисл.] д. чл. Осипа Бодянского. - Москва : Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1845. - XLVI, [2], 420, 47 с.21.URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003542237?page=3&rotate=0&theme=white>//(дата звернення: 14.02.2023); І. І. Сварник (ж. «Жовтень», 1983, № 9, 10); Horn M.. *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613-1850* / M. Horn. – Warszawa, 1998.; <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/6365/evrejska-spadschyna-zolochewa.html>**

влаштування ярмарків. Місто Золочів подібно до інших, було відкритим до прийшлих вільних людей, яких феодалний власник міста звільняв на певний час від сплати податків. Ці сприятливі умови і спричинили до появи у Золочеві значного числа юдеїв, яким власники міста дозволяли селитися на відведеній ділянці усередині укріпленого міського поселення.

Відомо, що першим зафіксованим у письмових документах єврейським мешканцем Золочева був юдей зі Львова – Ізраїль Бен-Йосеф на прізвисько Айделес Золочівський, який виступав орендарем золочівського рибного ставу.

Перша писемна згадка про єврейську громаду Золочева датується 1565 роком. Вже у 1563-1567 роках, як подає історик Маврицій Горн, у Золочеві проживало 70 юдеїв. Єврейська громада міцно утвердилась у Золочеві наприкінці XVI– на початку XVII століть та протягом усього часу свого існування аж до Другої світової війни Євреї проживали на всій території міста і відігравали надзвичайно важливу роль у його громадсько-політичному, господарсько-економічному, соціальному, культурному житті та розвитку. Очолював єврейську громаду міста рабин – духовний наставник і лідер громади, та обрані громадою старшини, які звільнялись владою від сплати податків.

Вулиця Собеського в Золочеві, 1916 рік.

У 1654 році тодішній власник міста Ян (Іван) Собеський, майбутній король Польщі та титулярний Великий князь Русі (України), видав привілей для врегулювання прав золочівської Єврейської громади. Згідно з вказаним привілеєм 1654 року, юдеї отримали право вільного поселення у місті. Зокрема відповідно до цього документа, Євреям дозволялося жити у будь-якій частині міста, а також привезти своїх родичів та друзів, відновити громадські

інститути Єврейської громади. Також золочівським Євреям дозволялося торгувати у всіх місцях міста, крім християнських релігійних об'єктів (юдеям дозволялося торгувати усім, окрім християнських релігійних предметів, вони мали право займатися різними ремеслами).

Євреям Золочева дозволялося брати участь у виборах у міські установи, що було рідкісним виключенням для пізньо середньовічної Європи середини XVII століття. Разом з тим юдеї Золочева були зобов'язані захищати місто, кожен дорослий чоловік мусив тримати удома зброю й боєприпаси, щоб у разі небезпеки для міста відразу бути готовими стати збройно на його захист (золочівські євреї були зобов'язані захищати місто, й тому кожен єврей Золочева повинен був тримати зброю та боєприпаси в своєму будинку). Цей обов'язок вважався почесним і підкреслював повноту громадянських прав євреїв Золочева у вказаний період.

Також вже у бутність свою королем Польщі та Великим князем Литовським і Руським (Українським) привілеї золочівській єврейській громаді у 1681 році надав власник міста Ян (Іван) III Собеський.

Станом на 1629 рік у Золочеві було 47 єврейських будинків, у яких мешкало приблизно 200-300 юдеїв. У порівнянні з іншими галицькими містечками, зазначена чисельність Євреїв у тогочасному Золочеві була значною. Зазвичай Євреї у Золочеві як і в інших містах та містечках Галичини та Східної Європи загалом займалися торгівлею, лихварством, шинкуванням та різноманітними ремеслами. У місті Золочеві євреї торгували хутром, шапками, шкірами, займалися ремеслами. Ще у XVI столітті євреї Золочева досягли значних господарських та економічних успіхів.

1571 року Ісаак (Їцхак) Сломіч з Золочева був єдиним власником золочівських солеварень. Великі єврейські фінансисти й власники та орендарі промислових об'єктів Львова віддавна укладали вигідні контракти з євреями Золочева, зокрема 1595 року львівські євреї – Ізраїль (Ісраель) Айделес, а 1633 року Самуель Берович орендували золочівський "ключ" (земельні володіння, що включали ряд сіл, хуторів та інших населених пунктів разом з довколишніми землями).

Окрім синагоги та кіркуту, у Золочеві знаходилася школа для вивчення Святого Письма (Тори) – Бейт Мідраш (на івриті: בית מדרש), що означає на священній мові юдаїзму івриті – "Будинок Вчення" або "Дім Навчання" чи "Дім Мудрості" або "Будинок Тлумачення", а також ритуальна лазня – миква. Усі ці єврейські культові будівлі спочатку були дерев'яними.

Крім того, королівські грамоти від 1654 та 1681 років підтверджували право золочівських юдеїв на утримання синагоги, окописька (єврейського кладовища), лазні, шпиталю та м'ясних торгових рядів, які розташовувалися посеред єврейського ринку Золочева, на вулиці, що йшла від Татарського млина.

Документи 1670-1672 років свідчать про великий вплив до міста євреїв у вказаний період. Це підтверджує мандрівник Ульріх фон Вердум у короткому описі Золочева, залишеному під час подорожі у 1670- 1672 роках Україною: "Саме місто, складене з дерев'яних будинків, цілком зграбно збудоване навколо чотирикутного ринку й заселене переважно євреями.

Друкарня В. Цукеркандля (нині - вул. М. Шашкевича)²⁶⁷

Також у XVIII столітті ремісники Золочева юдейського віросповідання почали об'єднуватися у цехи. Юдеї впливали на усі сфери міського життя. Через те власник міста час від часу видавав їм обмежуючі грамоти. Зокрема, грамотою магната Якуба Людвіка Собеського від 1736 року золочівським євреям заборонялося будувати або винаймати міщанські будинки та ґрунти від християн. Однак заборони не давали бажаного результату – після смерті Якуба Людвіка Собеського (у 1737 році) – 1740 року юдеям дозволили вільно купувати будинки у місті.

Станом на 1765 рік золочівська юдейська громада налічувала 1088 осіб, а золочівський кагал разом з прикагальними громадами довколишніх сіл – 1656 осіб.

На час переходу Галичини під владу Австрії (монархії Габсбургів) у 1772 році у Золочеві замешкувала велика кількість юдеїв – як в місті, у тому числі на Ринковій площі, так і на передмістях. Це відзначено у Йосифинській метриці, складеній у 1785-1788 роках, та Францисканській – 1820 р. Обидві метрики фіксують синагогу на будівельних ділянках під №№ 66, 67 (Йос.), №72 (Фр.), ритуальну лазню (68, 73), шпиталь (69, 74) та юдейське окописько (604, 683) на передмісті Шляхи, при вулиці Львівській.

Унаслідок австрійської адміністративно-політичної реформи 1782 року Золочів став окружним центром Золочівського циркулу (адміністративного округу), у 1790 році до Золочева були переведені усі окружні органи влади з Бродів, які перебували надалі у

²⁶⁷URL:https://zolocyiv-kraj.blogspot.com/2020/05/blog-post_30.html (дата звернення: 14.02.2023);

Золочеві увесь період правління Габсбургів у Галичині (до 1918 року). 1870 року була створена відома друкарня "Цукеркандель"²⁶⁸(нім. "Zuckermandel") та ще дві менші друкарні, що були у власності юдеїв. Серед благодійних закладів юдеї мали шпиталь, притулок для убогих, юдейську лікарню, збудовану 1885 р., благодійний заклад "Езрат Ісроель". Одночасно в місті розвивалася юдейська освіта і культура. 1891 року Барон Гірш заснував шкільну фундацію для юдейських дітей. В місті були відкриті школи та хедер з навчанням на івриті. Наприкінці ХІХ століття юдейська громада Золочева організовує різні товариства, згодом партії. Одним з представників нового освіченого юдаїзму став Еміль Бик, який 1891 року був представником від Золочева і Бродів у Райхштазі у Відні.

Під час перших виборів в муніципалітет в 1873 р. євреї отримали 13 мандатів з 30. В кінці дев'ятнадцятого століття мером міста був д-р Давид Більт, а слідом за ним, з 1906 року до кінця Першої світової війни, д-р Йосеф Гольд,

Гирш Морис де

Джерело:<https://eleven.co.il/jewish-history/modern-era>

син голови єврейської громади; обидва вони були пропагандистами асиміляції євреїв в Золочеві.

На позачергових виборах до парламенту Австрії доктор Йосеф Гольд був обраний в районі Золочів-Броди. У наступних виборах це місце посідав д-р Адольф Штанд, лідер сіоністів Галичини.

У 1898 році утворена сіоністська організація "Дегель Йешурун"; вона включала 108 членів. Також в Золочеві була жіноча сіоністська організація "Огель Лея", і група молодих сіоністів.

У 1904 році в Золочеві з'явилася філія Поалей-Ціон Сіоністської робочої партії, в 1908 році вона мала 60 членів. У 1910 році була створена філія Мізрахі, в 1905 році - філія єврейської соціалістичної партії.

²⁶⁸ Відомим підприємством у Золочеві на межі ХІХ-ХХ ст. була приватна друкарня Цукеркандля, заснована в 1874 р. книготорговцем О. Цукеркандлем. Його син Вільгельм успішно продовжив видавничу та книготоргівельну справу батька. За час його керівництва "Друкарня Цукеркандля" - це одночасно книгарня, друкарня та склад паперу. При ній працювало також Видавництво бібліотеки для дітей та молоді. В 1894 р. друкарня була удостоєна срібної медалі на крайовій виставці у Львові. За весь час друкарня випустила тисячі книг польською та українською мовами, серед них - кращі твори класичної та європейської літератури, афіші, поштові листівки. Друкували твори філософів Платона, М. Т. Ціцерона, літературні твори В. Шекспіра, Й. Гете, А. Міцкевича, І. Франка. Видання цієї друкарні користувалися популярністю по всій Галичині. На межі ХІХ-ХХ ст. у Золочеві працювали також і інші друкарні, власниками яких були також євреї. Це - друкарня Н. Зальца та друкарні Йосифа Ляндесберга.

Роальд Гоффман

Із Золочева та його околиць походить чимало видатних діячів єврейської культури, науки та мистецтва. Протягом багатої на події та видатних особистостей та довготривалої історії Єврейської громади у Золочеві та поруч з містом народилися й проживали багато видатних єврейських діячів, зокрема:

Роальд Гофф²⁷⁰ – єврейсько-американський вчений-хімік у галузях органічної та квантової хімії, поет, драматург та філософ, лауреат Нобелівської премії з хімії 1981 року («за розробку теорії протікання», що значно розширює можливості для планування хімічних експериментів),

Нафталі Герц Імбер²⁷¹ – видатний єврейський поет який, писав на івриті та ідиш, автор слів державного гімну Гімн Ізраїлю "Га-Тіква" ("Надія"), а також – відомий експерт з історії періоду Другого Храму, професор **Авраам Хаїм Шаліт** (1898, Золочів – 1979, Єрусалим). Також одними з визначних особистостей золочівської Єврейської громади був відомий галицький єврейський поет **Моше Лейб Гальперн** (1886, Золочів – 1932, Нью-Йорк), який також писав на ідиш, а також – **Ізраїль (Ісраель) Ейделіс**.

Нафталі Герц Імбер

Крім цього, у Золочеві тривалий час проживав та проповідував визначний юдейський релігійний діяч своєї епохи – рабин **Йехіель Міхель Золочівський** (їдиш: *ביוצ'לזמ דיגמא*, *ציבוהורדמ לכימ לאיחי*) (1726 – 1786), магід (проповідник) зі Золочева, який був одним з перших проповідників

²⁶⁹ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/6365/evrejska-spadschyna-zolocheva.html>; <https://www.britannica.com/topic/national-anthem>; <http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/37a1c3ab4f44ed36/>; <https://life.liga.net/istoriyi/article/nobelevskiy-laureat-s-lvovschiny-roald-goffman-professor-kornelskogo-universiteta-ssha>

²⁷⁰ Народився майбутній учений на Львівщині у місті Золочів у 1937 році сім'ї Гілела та Клари Сафран. У 1941 році, з приходом німців, родина потрапила у гетто, пізніше – до концентраційного табору. Батько, Гізел Сафран, був дорожнім інженером і мав можливість виходити з концтабору. Скориставшись цим, він організував втечу сина та дружини і ще двох родичів. Після втечі вони знайшли притулок в селі Унів. Директор сільської школи Микола Дюк разом з дружиною, Марією, переховували два роки родину Роальда на горищі школи.

²⁷¹ Герц Імбер Нафталі (1856, м. Золочів, Галичина, тепер місто Львівської обл. – 08.10.1909, м. Нью-Йорк, США) – єврейський поет, автор тексту «Ха-Тікви» - гімну сіоністського руху, а з 1948 р. державного гімну Ізраїлю. Почав писати вірші з десяти років. За поему, присвячену століттю приєднання Буковини до Австро-Угорщини, отримав нагороду від імператора Франца-Йосифа. У 1882 р. переїхав до Палестини як секретар лорда Лоуренса Оліфанта з єврейських питань. У перший збірник віршів, виданий в Єрусалимі в 1886 р. Під назвою «Ранкова зірка», увійшов вірш «Наша надія» («Тікватейну»), що став згодом основою тексту майбутнього гімну сіоністського руху і держави Ізраїль. У 1887 р. повернувся до Європи, жив у Лондоні, згодом знову подорожував, побував у Індії, а в 1892 р. переїхав до США. Помер у Нью-Йорку, його прах було перевезено до Єрусалима.

і поширювачів хасидизму у Галичині. Уславлений Золочів і завдяки творам єврейських письменників – класиків світової літератури. Зокрема усесвітньо відомий австрійський письменник єврейського походження першої половині ХХ століття, виходець з Бродів **Мойсей (Мозес) Йозеф Рот** (нім. Moses Joseph Roth (1894-1939)), підкреслюючи важливість тогочасного Золочева для цивілізації не лише Галичини, але й усієї Європи, у своєму романі "Фальшива вага. Історія одного інспектора мір та вагів" ("Das falsche Gewicht. Die Geschichte eines Eichmeisters"), опублікованому у 1937 році, називав це місто "Злотоград" (нім. "Zlotograd").

Синагога²⁷²

Золочів. Синагога, 1782 р.

Золочівський пінкас (літописна книга єврейської громади) відзначає, що вже у 1613 році у місті була збудована дерев'яна синагога (божниця).

1626 року у Золочеві була збудована мурована синагога. Цю дату подає Донесення Галицькому намісництву про кількість синагог за 1826 рік: "Синагога з твердого матеріялу перед 200 роками [1626] збудована". Синагога Золочева була скромною спорудою, що відзначено у її пізнішому інвентарному описі за 1782 рік. Просторий, майже квадратний молитовний зал золочівської синагоги був перекритий бочковим склепінням з дуже глибокими розпалубками над

вікнами.

У 1782 році на місці старої дерев'яної синагоги з дозволу австрійської адміністрації, під владу якої Золочів разом з усією Галичиною перейшов у 1772 році, було зведено кам'яну (Велику) синагогу (божницю – у традиційній українській сакральній термінології, що до недавнього часу вживалася у Галичині). Будував божницю архітектор Беньямін Гигель.²⁷³

²⁷²<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/6365/evrejska-spadschyna-zolocheva.html>; Возняк Т. Золочів // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С. 354-359. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf?/ (дата звернення 14.02. 2023).; URL: <https://taki-dila.livejournal.com/6744.html/>(дата звернення 15.02. 2023); URL:https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1.html/(дата звернення 15.02. 2023); Д.Зубрицький, Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси : От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV ст. / Соч. Дениса Зубрицкого; Пер. с пол. [и предисл.] д. чл. Осипа Бодянского. - Москва : Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1845.XLVI,[2],420,47с.21.URL:<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003542237?page=3&rotate=0&theme=white/>(дата звернення: 14.02.2023).

²⁷³ Гіллель народився у м. Леско (Польща). Як архітектор він навчався у Німеччині і за часів Станіслава Августа I вже збудував синагогу у м. Лютомежі. Після завершення цієї праці його запросили до Золочева. Однак тут Гіллель не закінчив будівництво синагоги – перевіряючи конструкцію даху, він впав на землю і забився. Похований Гіллель на золочівському кіркуті.

Року 1672 Золочів був дуже знищений татарсько-турецьким нападом. Цілком очевидно, що руйнація торкнулася також як дерев'яних, так і мурованих храмів міста. Меценатом їх відбудови у зубожілому після татарсько-турецьких погромів Золочеві був польський король Ян (Іван) III Собеський (роки правління: 1674-1696), який бував у Золочеві, як подає історик Д.Зубрицький, найчастіше з усіх руських (українських) міст – крім Жовкви та Яворова. Тоді Велика синагога (мурована) зазнала ґрунтовної відбудови коштом зазначеного польського короля, через що її окреслювали як "*фундацію короля Яна Собеського*". 1691 року дерев'яне місто зруйнувала велика пожежа. Не встигло воно відбудуватися, як 1705 року його спустошили шведи. 1724 року вогонь знищив дерев'яну божницю, а також вісім заїжджих єврейських дворів. Але вже 1726 року синагогу відбудували (була збудована нова будівля синагоги) завдяки тому, що задля цього було завезено 200 підвод дерева. Це занотовано в австрійському урядовому донесенні про кількість синагог у місті за 1826 рік: "*Школа [синагога] дерев'яна, віком понад 100 років, крім неї ще дві школи дерев'яні*".

Золочів. Синагога, 1782 р.

Золочівська дерев'яна божниця (синагога), що вирізнялася великими розмірами, була знищена під час Першої світової війни.

Приблизно у середині XVIII століття пожежа дуже знищила золочівську муровану (Велику) синагогу. У 1755 році божницю відбудували, надавши будівлі пізньо барокових рис. Дата відбудови була зафіксована гебрейськими літерами у картуші над входовими дверима божниці. Докладні описи тогочасного внутрішнього улаштування мурованої (Великої) синагоги подають архівні документи з 1910-1913 років, коли у ній проводили чергову

реконструкцію (реставрацію). На осі східної стіни Великої синагоги розташовувався бароковий вівтар (Арон кодеш) у вигляді виступаючої широкої консолі. По обидва боки Арон Кодеша були зображені виноградні грона з листям, птахами, овочами та білками. Склепіння синагоги були вкриті розписами, зокрема, вирізнялися чотири польські герби та орел над дверима. Молитовний зал та синагогальні приміщення вкривав спільний дах.

1939 року Велика синагога у Золочеві була відремонтована, коштом понад 5 тисяч злотих.

Цвинтар²⁷⁴

З часу створення у Золочеві єврейської громади у місті виник давній та великий за розмірами кіркут (єврейський цвинтар), який знаходиться у районі сучасних вулиць Львівської та Польної. Терміном "кіркут" або "керкут" (пол. *kirkut, kierkow, kierchol, kirchol*, що походить від нім. *Kirchhof* — "ділянка біля храму для поховання померлих") у Галичині від часів пізнього середньовіччя називали єврейський цвинтар.

Середньовічний єврейський цвинтар (нім. *Judenkirchhof*), традиційно іменований у Галичині кіркутом, містився переважно за мурами міста. Кіркут оточували з усіх сторін ровом і земляним валом — звідси походить його інша, більш давня українська назва — "окописько", "окопище", тобто окопане місце, єврейський цвинтар.

У єврейському мовно-культурному середовищі Галичини кіркут також називали — "BeitOlam" ("Бейт Олам") (іврит: בית עולם / עולם בית) - "Дім Вічності", а також - "der GuteOrt" ("Добре Місце"), "HeiligeOrt" ("Святе Місце"). У релігії та філософії юдаїзму у поняття "кіркут" вкладається особливий метафізичний зміст, адже глибока віра юдеїв поєднує теперішній світ зі світом прийдешнім, у якому є життя вічне.

Кінцем XVI століття, як стверджувала історик Л. Харевічова, були датовані найдавніші мацеви на золочівському окопиську (єврейському цвинтарі).

Юдейська громада займала північні та північно-східні квартали середмістя, які розташовувалися вздовж річки Золочівки, на вулиці, званій "Від Татарського млина". Єврейський

²⁷⁴ Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa. – Złoczów, 1929. – 191 s

цвинтар, званий окописьком, був закладений на захід від середмістя, при гостинці (дорозі) на Львів.

В Золочеві зберігся і великий за розмірами кіркут (єврейський цвинтар), який знаходиться на вулиці Львівській. Зараз це огорожений пустир на якому не збереглося ні однієї надгробної плити. Про те що тут знаходяться могили євреїв сповіщає лише пам'ятний знак при вході, з написом трьома мовами (ідиш, англійською, українською): «В пам'ять про святих мучеників-євреїв Золочева, що були жорстоко знищені німецькими нацистами в 1941-1945 роках».

Перша світова війна

Воєнні події Першої світової війни, що тривали від 1914 по 1918 роки, завдали чимало шкоди місту, потерпіла також єврейська громада, зокрема у Золочеві була знищена дерев'яна синагога.

У міжвоєнний час життя єврейської громади було знову налагоджене. У Золочеві функціонувала Велика синагога, до якої прилягали дві маленькі, Бейт га-Мідраш / Бейт Мідраш (на івриті: בית מדרש) – "Дім Вчення" чи "Будинок Навчання", з двома читальними залами – великим і маленьким, а також – кілька клойзів (маленьких хасидських синагог). Найважливішим з них був Клойз Жидачів (Зидичойв), при якому була велика бібліотека рідкісних релігійних книг, а також Єврейське товариство для лагодження книг. Існували юдейські школи і дитячі садочки, спортивні організації та культурні заклади.

У міжвоєнний час у Золочеві замешкувало 5 700 юдеїв. Заступником бурмістра Золочева був відомий у Галичині адвокат-юдей Зигмунт Майблом.

192

Період ЗУНР (1918-1919 роки).

Яскравою, справді легендарною й героїчною сторінкою не лише єврейської історії Золочева, але й усієї історії єврейсько-українських відносин стала участь золочівських євреїв, як і загалом галицьких євреїв, які співчували українському національному рухові, частина з яких навіть вважала себе українцями ("українці Мойсеєвої віри" – згідно з поширеним наприкінці ХІХ–початку ХХ століть етнонаціональним самовизначенням частини галицьких євреїв), у збройній боротьбі українського народу (громадян України усіх національностей – згідно з терміном, визначеним у преамбулі Конституції України) за відновлення своєї державності.

Золочівці різних національностей, у тім числі євреї, що століттями вели наполегливу боротьбу з різними загарбниками за свої права та свободи, за свою землю, щиро вітали проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 року.

Листопадовий чин – перехід державного управління на території Східної Галичини до українських органів влади у Золочеві очолив 32-річний сотник 35-го полку австро-угорського цісарсько-королівського війська Гнат Стефанів. Уранці 01 листопада 1918 року українські вояки під його командою встановили у Золочеві українську владу.

Отже від 01 листопада 1918 року до липня 1919 року на території Золочева та Золочівщини функціонували органи державної влади ЗУНР.

Кінно-кулеметна сотня Ротенберга²⁷⁵

Молода Українська республіка створила Українську Галицьку Армію, зародком якої були Легіони Українських Січових Стрільців (УСС) та підрозділи австро-угорської армії, сформовані з українців та представників інших національностей, які підтримали збройну боротьбу за відновлення Української держави.

Від 23 листопада 1918 року у Золочеві виходив часопис "Золочівське слово" як орган команди Золочівського військового округу ЗУНР. Повітовим комісаром ЗУНР Золочівського повіту став судовий радник й адвокат Михайло Балтарович, комендантом – сотник Ілько Цьокан. Міським комісаром Золочева у системі органів державної влади ЗУНР було обрано широкоznаного у Галичині лікаря-єврея Йосифа (Йосефа) Гольда. Це мало справді історичне значення не тільки для Золочева та міської громади, але й для подальшого гармонійного розвитку єврейсько-українських взаємин у цілому.

У зв'язку з цим слід відзначити, що згідно з даними австрійського перепису населення Короного краю Галичини та Володимирії (Лодомерії) 1900 року – у Східній Галичині налічувалося 40 475 осіб Мойсеєвої віри (частина з яких проживала у Золочеві), які послуговувалися у щоденному вжитку українською як розмовною мовою ("українців Мойсеєвої віри").

Так у 1918-1919 роках у Золочеві був сформований та діяв Єврейський батальйон у складі Української Галицької Армії (УГА) – збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки, комендантом якого був Н. Шапіро. Особистий контингент вказаного єврейського військового підрозділу практично

²⁷⁵ <https://photo-lviv.in.ua/zhydivskyj-probojovyj-kuren-ukrayinskoyi-galyczkoyi-armiyi/>

повністю складався з етнічних євреїв, а до складу батальйону вступило понад 3000 осіб.

Офіцери 6-ї бригади Галицької армії, Вінниця, 11 листопада 1919році. У нижньому ряду в центрі - командир Єврейського ударного батальйону Соломон Ляйнберг

194

Крім того, кінно-кулеметною сотнею 4-ої Золочівської бригади УГА, що головним чином також складалася з етнічних євреїв, керував єврей Салько Ротенберг. Уже пізніше інший офіцер УГА Гайдучок у своїх мемуарах назвав Ротенберга "українським євреєм" і, згадуючи про те, як Салько Ротенберг, отримавши поранення, все ж повернувся до своєї бойової частини, резюмував: "Скільки ж чистокровних українців не були поранені, а боялися опинитися в бригаді..."²⁷⁶

Сотня Салька Ротенберга підкреслювала свою єврейську національну ідентичність у тім числі – національним єврейським музичним супроводом, який складався з трьох музикантів-Євреїв (двоє з яких були скрипалями). Подібно до іншого єврейського військового підрозділу у складі УГА – "Жидівського пробойового куреня", Єврейська сотня 4-ої Золочівської бригади УГА відзначилася хоробрістю на Східному та Західному фронтах, але, на відміну від Єврейського куреня ("Жидівського пробойового куреня") УГА, сотня Ротенберга майже вся, включно зі своїм героїчним командиром – сотником Сальком Ротенбергом, загинула у боях з більшовиками. Салько Ротенберг отримав смертельне поранення, прикриваючи відступ військ УГА під Коростенем на Житомирщині, й помер у Кам'янці-Подільському, увійшовши таким чином як герой Єврейського та Українського народів в історію боротьби за відновлення незалежності Української держави.

²⁷⁶ Гайдучок С. Кінна скорострільна сотня//ЛЧК. Ч.2. — Львів, 1930. — С.16).

Друга світова війна та Голокост²⁷⁷

Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 року, сотні єврейських біженців прийшли до Золочева із Західної Польщі. Восени 1939 р. радянська влада скасувала єврейські громадські інститути і припинила діяльність політичних, економічних і культурних організацій. Синагоги продовжували існувати офіційно. Єврейська приватна торгівля була ліквідована майже повністю. Поступово ремісники були організовані в кооперативи. В кінці червня 1940 року деякі єврейські біженці, які знайшли притулок в місті, були вислані вглиб Радянського Союзу.

Рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер (у центрі праворуч) під час офіційної екскурсії Яновським концтабором. Також на фото комендант табору Фрідріх Варцок (крайній праворуч) і СС Огруф Фріц Кацман (другий зліва з рукою на поясі).

Німці зайняли місто 2 липня 1941 р. У наступний день в Золочівській тюрмі були виявлені трупи політичних в'язнів, убитих радянськими військами перед відступом. Це, як і у Львові, стало приводом для початку погрому. Погром розпочався 4 липня 1941 року, протягом трьох днів близько 4000 євреїв були вбиті.

У середині липня 1941 року німецько-нацистськими окупантами у Золочеві був створений Юденрат (Єврейська рада), на чолі з Зигмундом Майблєм, колишнім головою сіоністської організації, створено Єврейську поліцію, командувачем якої був Д. Ляндсберг.

²⁷⁷ Олександр Пагіря Місяця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL:<https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000

30 серпня 1942 року близько 2700 євреїв повантажили у вагони для худоби і відправили в табір смерті Белжець. 2 листопада розпочалася друга масова акція, в Белжець було відправлено 2500 чоловік.

Персонал лікарні гетто в Золочеві. Доктор Ш. Йолек і доктор М. Флашнер вижили. Всі інші були вбиті під час ліквідації таборів²⁷⁸

З 1 грудня 1942 року на невеликій ділянці було створено гетто. Там були зосереджені 7500-9000 євреїв Золочева та залишки громад сусідніх міст, в тому числі з Олесько, Сасова і Білого Каменя. Велика кількість людей померло від голоду та епідемії тифу. Гетто було ліквідовано 2-го квітня 1943 р. Тим, хто працював за межами гетто, заборонили виходити на роботу в цей день. Гетто було оточене, німці та українські поліцаї сконцентрували всіх людей на ринковій площі, а потім вивезли на вантажівках в яму біля села Вільховиця, приблизно в чотирьох кілометрах від міста, і там розстріляли. Багато з них були поховані ще заживо. Тільки 2 євреям вдалося втекти з місця страти. Всього загинуло близько 6000 євреїв.

Євреї, яких зловили згодом, були розстріляні на міському кладовищі. Залишки євреїв з громади Золочева продовжували ховатися, але більшість з них були виявлені і вбиті.

У другій половині (згідно з більшістю джерел – у листопаді) 1941 року нацисти створили для Євреїв Золочева та Золочівщини табір примусової праці (нім. Zwangsarbeitslager für Juden (ZAL für Juden)) у селі Ляцькому поблизу Золочева (з 1946 року назва – Червоне), що існував до 22 липня 1943 року.

²⁷⁸ <http://www.jewishgen.org/yizkor/Zolochiv/zol005.html>

Ексгумація братської могили у Золочеві. 1944 рік.²⁷⁹

Джерело: Меморіальний музей Голокосту США

Протягом 1941-1943 років у цьому таборі примусової праці нацисти знищили близько 1,2 тисячі Євреїв-в'язнів, у тому числі тих Євреїв, яких привозили з інших таборів та гетто.

Саме у призолочівському селі Ляцькому була розташована штаб-квартира сумнозвісного нацистського ката – гауптштурмфюрера СС Фрідріха (Фріца) Варцока (нім. Friedrich (Fritz) Warzok), який керував кількома концентраційними таборами та таборами примусової праці на Золочівщині

Після звільнення невелика кількість євреїв повернулося в місто. Майже всі вони покинули Золочів, перебравшись до великих міст і Ізраїлю.

Сьогодні євреї, на жаль, в Золочеві не живуть, не залишилося і Великої синагоги, і тільки кілька меморіалів нагадують про життя євреїв цих місць ще в недалекому минулому.

---

²⁷⁹ Marimar Dobosh 31 январь 2022г.

URL:https://www.facebook.com/photo/?fbid=4958222967571289&set=gm.3152581075067612&id_orvanity=1863125000679899

Меморіальні таблиці на стіні Золочівського замку.²⁸⁰

²⁸⁰<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1923860047872651&set=pcb.1923862531205736&type=3&theater>; «В 1991 році там було знайдено велике поховання під час земляних робіт, які виконувалися в плані реставрації замку, тобто пониження рівня ґрунту до рівня XVII ст. І власне тоді на поверхню вийшло велике поховання, більше 100 осіб, незрозумілого походження. Але з речей, які були там, стало зрозуміло, що це були поховані євреї. На той час у Золочеві не залишилося нікого, хто би міг про цей час пам'ятати. І власне тоді ми мали контакт із вихідцем із Золочева, нобелівським лауреатом **Роальдом Гофманом**. Він в листі написав, що так, там є велике єврейське поховання, що це були ті євреї, які були зловлені під час облави в перші дні вступу німців до Золочева і які власне робили ексгумаційні роботи тих **жертв НКВД**. А пізніше їх зігнали у ту частину, за мури замку, бо німці також планували робити в замку в'язницю, аби їх не розстрілювати очевидно на підвір'ї, їх розстріляли за мурами замку...», – розповіла директор замку **Надія Гупало**. URL: <https://zolochiv.net/bilya-zolochivskogo-zamku-vporyadkovuyut-pohovannya-yevreyiv/> (дата звернення: 15.02.2023).

Іванівка²⁸¹

Іванівка (до 1946 року Янчин).

1427 року згадується Іван із Янчина. На його печатці зображено герб Шалава²⁸².

1432 року польський шляхтич Миколай Парава з Любіна від короля Польщі Казимира Ягеллончика отримав записи 200 гривень на Янчині та 5-ти селах Львівського повіту.²⁸³

Єврейська громада²⁸⁴

Марія Ц. пригадує: «Я бачила, як убили цього хлопця і трьох його дітей, тому, що я в той момент сторожувала корів неподалік. Батько мені казав, що євреї були мучениками, а німці катами» (очевидець №198, опитаний в Іванівці 14 серпня 2005 р.).

Місце масової могили одного єврея та трьох його дітей, жертв нацистського режиму.

²⁸¹Janczyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1882. — Т. III. — S. 398. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/398

²⁸² Piekosiński F. Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. — Kraków, 1907. — Т. VII. — S. 81. (пол.). URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/29880/edition/47201/content>

²⁸³ Pocięcha W. Chodecki Stanisław, h. Powała (†1474) // Polski Słownik Biograficzny. — Kraków : PAU, 1937. — Т. III/1, zeszyt 11. — S. 351. (пол)

²⁸⁴ URL: <http://yahadmap.org/en/#village/ivanivka-lviv-ukraine.96>

Катерина С., 1927 р.: «Цей єврей довго переховувався в полі з дітьми. Але до осені він сам з'явився в поліцейській ділянці».

Йосиф Д., 1926 р.н.: «Перед відходом німець перевірів, чи мертвий єврей. Не будучи впевненим, він вистрілив ще раз, щоб добити його».